

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

ТОҒ ОДАМИ

Оёғи остида жимгина чўзилиб ётган Бўйноқ сергакланиб, бошини кўтарганда, Жондош елкаларини қиздира бошлаган илиқ офтоб нури элитгандек секин мудроққа тушганди. У итнинг ҳаракатидан хушёр тортиб, дара тубидаги сўқмоққа синчков кўз ташлади. Кўз ташлаши баробарида тиззалари устида кўндаланг ётган милтиқни ўнғай тутмоқчидай ҳаракатланди. Аслида бунга ҳожат йўқ, шусиз ҳам бармоқлари йўғон-йўғон ўнг кафти одатдагидек яроқ белида, уни ҳар лаҳзада нишонга тўғрилашга ҳозир эди. Бу хил жонсаракликдан унинг ғаши келди. Ҳаракати табиий шуур остида юзага келган эса-да, замирида ҳадикка ўхшаш ожиз нимадир мавжудлигини ҳис эта олганди. Йигитнинг вижиниши шундан, ахир ҳеч нарсадан ҳайиқмасликка алақачон кўникиб қолганди-да.

Сирасини айтганда, тоғлар алақачон унинг қадрдон гўшасига айланган, бундаги жамики нарсага ўз мулкидек қарарди. Ҳув пастдаги Эгарлиқоядан нарисини демаса, бериси унинг илиқ кулбаси, ёниқ ўчоғи, майин нурга йўғрилган маскани эди. Шундай бўлгач, киши ўз уйидаям чўчийдимми? Ўзини хон, кўланкасини майдон санаб, ёмонларни этақданоқ ҳайдаб солмайдими? У шу ўйда ўзини овутмоқ истаса-да, бари бефойдалигини, ҳадик секин-аста юрагини забт этиб, ҳар бир шарпада ўзини намоийш эта бошлаганини сезиб турарди. Қоя этагида мудраб ўтиришининг боиси ҳам шундан эди. Ўзини гўё бекорчидай тутаётган эса-да, ички бир интиқлик билан Чўлини кутаётганди. Қуйида нима гап, кеча унинг ғазабига йўлиқиб, қонига беланиб кетган анову новчанинг ҳоли не кечди?

У Чўли олиб келиши лозим бўлган хабарни интиқ кутиш баробарида, даъвогарларнинг йўлига кўз тиккан, уларнинг қай йўсин, қай ҳолатда қаршилашини билмай гаранг эди.

У Чўлини, хабар олиб кел, деб юбормаган бўлса-да, йигитнинг бекор қайтмаслигини, ҳар сафаргидек бир дунё гап билан келишини яхши биларди. Бахтга қарши, кеча у кеч келди. Эртароқ қорасини кўрсатганида, балки бу шўришлар юз бермаган, даҳанаки жанг қонли тўқнашув билан яқунланмаган ва ҳозир у тор сўқмоққа сергак тикилиб ўтирмаган бўлармиди.

Жондош оёқларини узатиб ўтираркан, бўлиб ўтган ҳодисани қайтадан кўз ўнгида гавдалантиришга уринди. Аммо карахт мияси бунга изн бермай, воқеалар чалкашиб кетаверди. У кенг кафтини манглайига босиб, пешонаси темирдай қизиби кетганини пайқади. Лаблари қуруқсиб, ичи қуяётганини шундагина фаҳмлади. Бироқ ўрнидан қўзғолиб, булоққа лаб ботиришдан эринди. Кўтарилаётган куёш нуридан тобора фусункор тус олаётган тоғларга лоқайд кўз ташлаб, чуқур хўрсинди. Ичидан гўё ўт қайнаб чиққандай бўлди.

У ташналикка чидаёлмай, охири ўрнидан турди. Қўлидаги яроқни тошга суяб, булоқ томон юрди. Ит милтиқ ёнида қолди. Кўз ёшидай милтилаб оқаётган булоқ бўйидаги тош устида чўзилиб ётган қоплон-Чипор қимирламади. Мудроқ кўзларини хиёл очиш билан чекланди. Унга Жондошнинг ҳаваси келди. Кўзига у ғамсиз, ташвишсиз кўринди. Куни кечагина ўзини ҳам ғамдан йироқ юрганлигига ишонгиси келмагандай, яна тоғларга разм солди. Югурик нигоҳи илонизи тор сўқмоқдан жўшқин сойга, ундан юксак чўққи-га, чўққидан яна сойга сирғалиб, муюлишдаги чоғроқ ялангликда қўним топди.

Кечаги воқеа айни шу ялангликда содир бўлганди.

Агар кеча Чўли ваҳима қилмаганида, бу воқеа учун у ўзини гуноҳкор санаб ўтирмасди. Аслида юз берган ҳодисада унинг мутлақо айби йўқ, бирдан-бир гуноҳи мулкига тажаввуз қилган кимсаларни сийлаб турмагани, холос. Аммо Чўли бунга бутунлай ўзгача тус берди.

— Нима қип қўйдингиз, ака? — деди ёзғириб. — Жаҳлга эрк бермай, шу ишни тинчгина ҳал қилсангиз бўларди-ку.

Ҳануз ҳовридан тушмаган Жондош унга ажабсиз-ниб боқаркан, ўти ўчган қўлбола тошўчоқдаги қозонга, арча шохида осиглигича қолган нимтага имо қилиб:

— Босқинчи-ку улар! — деган. — Босқинчига раҳм қилайми?!

Чўли унга ачиниб боқаркан, бу одамга гап уқтириш бефойда деб билди. Кейин Жондош айтган «босқинчи»лардан қолган қозон бошига борди. Ялписқи тош устидаги лагандан ялтироқ темир чўмични қўлига олиб, уни қозонга ботирди. Чўмичга каттагина гўшт бўлаги илинди. У этни бамайлихотир чайнашга тушди.

— Тинч қўйишмайди улар сизни, — дея тўнғиллади оғзи тўла гўшт билан. — Эртан бу ерни ё милица босади, ё хешлари... Оғир бўлиш керак эди, ака. Худо йўлига садақа дея, индамай қўя қолиш керак эди. Шу бир кийик одамнинг хунимида. Йўқ ердаги галвани бошингизга орттириб... Қайсарсизда ўлгудек.

Жондош унинг чапиллатиб гўшт чайнашига зимдан эътибор бераркан, бир уюм этга айланиб, ярми қозонда, ярми арча шохида осиглиқ қолган жониворни бир неча соат бурун чиройли бир кийик бўлганини тасаввур этолмади. Тўғрироғи, жониворни бир уюм гўшт ҳолида кўз олдига келтиргиси келмай, юзини тескари ўтирди. Сўнг ёмон туш кўриб уйғонган одамдек, пешонасини уқалаб, оёқлари остига тикилди. Тонгда искаланиб қўлидан емиш еган жониворнинг нобуд бўлганига ишонгиси келмагандай, яна қозон бошига тикилди. Йўқ жониворнинг калла-поччалари харсанг соясида бир уюм бўлиб ётар, Чўли эса унинг этини иштаҳа билан чайнади.

— Қўрадан чиқиб кетибди, — дея ўзича гудранди Жондош. — Сувга энганда отиб олишибди. Одамдан ҳуркмасди-да. Беҳ-беҳ десанг, олдинга чопиб келаверарди...

— Ёввойи деб ўйлашганда, — деди Чўли оғзидагини ютиб. — Сизникилигини туш кўришибдим. Бу нарсаям сизнинг зарарингизга ишлайди. Қўрангиздан ўғирлашгандаям бир нави эди. Тоғда яшаб, ўзингизам тоза ёввойилашиб кетибсиз. Паст тоғ эмас, у ёқда йўриқ бор, қонун бор... Эҳ, акажон-эй, қурол ишла-тиб нима қилардингиз-а?

Жондош унинг гапидан ваҳимага тушмаётган эса-да, ўзини оқлаш важида нимадир дейиш лозимлиги учунгина деди:

— Оёғидан отдим...

— Фарқи нима, — Чўли қўлидаги этдан тозаланган устихонни елкаси оша улоқтирди. — Одам отгансиз...

— Бир кишига уч киши...— деди Жондош ўз қилмиши жиноят эканлигини англаб етмаган бир оҳангда. — Нима, калтак еб қараб туришим керакмиди? Яхшиям отганим, эмасам...

— Унисини билмадим, — Чўли қозонга эгилди-ю, лекин негадир уни кавлаштиришдан тийилди. — Аммо эртан кўрасиз томошани. Бу ерни милица босади. Қўрғонингизни кунпоя-кун этиб, ўзингизни... Кейин тоғларни тушингизда кўриб юраверасиз. Ҳали... хешлариям қараб турмас...

Жондош ўзини бир бало қилишларидан эмас, кўрғонни яксон этишларидан кўрқиб кетди. Негаки, унинг кўрғони одатдаги кўрғонлардан бўлмай, ёввойи жониворларнинг ўзига хос қароргоҳи эди. Қўрғонга тақаб солинган бўлмали кўрада ўнга яқин қўй-қўзилардан ташқари, бир тўда ёввойи жониворлар ҳам яшарди. Булар қопқонга тушган, ёхуд нимадандир жароҳат топган жониворлар эди. Уларнинг аксарияти жароҳати биттунча «меҳмон» бўлиб турар, сўнг халоскорига хайр-маъзурни насия қилиб, яна тоғлар бағрига сингиб кетарди. Йиртқичлардан қоплонгина кўрғонда қолган. Кичиклигидан асраб олингани учунми худди Бўйноқдек кўрғондан узоқлашмасди. Қўрғонга кўниккан жониворлардан яна бири оқсоқ кийик эди. Жондош уни бир йил муқаддам ўнгирдан чўлоқ ҳолида топиб олганди. Сигирнинг сути билан боқиб, оёқлатганди. Жондош уни кетса-кетар деган ўйда эркин қўйиб қўйганди. Бироқ кийик кўрғондан нари кетмади.

Мана энди ўша кийик туфайли келиб чиққан можародан дилгир бўлиб ўтирибди. Дилгирлиги Чўли айтган ҳодиса юз берса, нима қила олишини билмаслигидан эди. Бунда кўрқув йўқ, ташвиш мавжуд эди, холос. Бошда кўрадаги бари жониворларни тоққа қўйиб

юбормоқчи бўлди-ю, сўнг подадан олдин чанг чиқармай, дея ўзини босди.

Чўли айтмишли, тоғда ёлғиз яшаб, ёввойилашиб кетган бўлса-да, одамларнинг нималарга қодирлигини яхши биларди. Бандаси аввало қасдлашмасин, қасдлашдими оқибати ҳеч қачон яхшилик билан тугамайди.

Жондош инсон қавмидан бўлса-да, фикр-юритишда ўзга жонзоддек тутарди ўзини. Одамлар деганда, унинг кўз ўнгида тоғ этагидаги катта-кичик қишлоқлару, узоқдаги шаҳарча гавдаланар, ўзини эса уларга даҳлсиз ҳис этарди. Унинг назарида, у бошқа дунёнинг одами эди. Кишилик дунёси билан эса, уйда уни тутаган кезлари алоқа боғларди. Қопини орқалаб қишлоқ бўйидаги тегирмонга тушиб боради. Тегирмончи Улаш чол камгап одам, кузатиб қоларкан, кетаяпсанми, дейди. Бунга жавобан Жондош бош ирғайди. Шунда чол, қачонгача, деган маънода томоқ қиради. Жондош қисқа йўталиш билан жавоб қайтаради. Чол йўтални қай маънода англайди, буниси ёлғиз худога аён. Аммо Жондошнинг тилида, юрибманда, сизга нима, деган зардалироқ мазмун билдиради.

У турмушига бировнинг аралашишини ёмон кўради. Ахир одамларни деб тоғу тошни маскан тутмадимми? Бу энди узоқ тарих. Жондошнинг эса ҳеч эслагиси келмайди.

Жондош булоқдан сув ичиб, жойига қайтаркан, итнинг яна сўқмоқ томонга тикилиб турганини кўрди. Бироқ дара тубидаги арчазор оралаб кетган сўқмоқдан бирор қорани илғаш қийин эди.

У сўқмоққа ортиқча аҳамият бермай, итнинг ҳолатига разм солди. Кесилган калта қулоқларини диккайтирганча қуйига тикилиб турган жониворнинг лунжи сезилар-сезилмас титрай бошлаганди. Жондош унинг авзойидан арчазорда бегона ҳайвон юрганлигини англаб, енгил тортди. Шунга қарамай, қўрғонга боришни хаёлига келтирмади. Бир оздан сўнг у бекорчиликдан зерика бошлади. Ёлғиз яшаса-да, уни бекорчи деб бўлмасди. Қўрғонда қилиниши лозим бўлган кундалик ишлар қалашиб ётарди. Бунинг устига, қўрғони жойлашган дўнглик бетига кечки картошка эккан, эрта-

индин уни кавлаб олиши керак. Унгача эса картошка пайкалини ёввойи тўнғизлардан қўриқлаб туриши лозим. Кўтарилган ҳосилнинг катта қисмини Чўли бозорда пуллаб келади.

Бугун у ёз ўртасида ўриб олинган зиғирни янчмоқчи эди. Аммо қўли ишга бормаи, эрталабданоқ бу ёққа кўтарилган, одатига хилоф равишда, сабрсиз бир ҳолатда Чўлини кутмоқда эди.

* * *

Чўли тушга яқин пайдо бўлди. Бунгача Жондош қўрғонга эниб, кундалик юмушларига унаганди. Хамир қориб, нон ёпганди. Нонни у одатда товатошда пиширарди. Қўрғонда товатош ўрнини босувчи идишлар сероб бўлса-да, негадир тоғлик чўпонларга ўхшаб нонни товатошда пиширишни афзал кўрарди. Назарида, товатошнинг нони кўмачга ўхшаб мазалироқ бўларди.

Товатошда нон пиширмоқ унчалик қийин эмас. Аввалига тош обдон қиздирилади-да, нон унинг юза қисмига ёпилади. Товатошда пишган нонни унинг ўзигина эмас, Чўли ҳам жуда хуш кўради. Умуман олганда, Чўли азалдан ширинтомоқ. Қўрғонга шишасиз қадам босмайди. Ичимлик ундан, газаги Жондошдан. Қўрғонда гўшт қаҳот эмас. Бирор қўй сўйилса, эти анчага етади. Бундан ташқари, Жондош вақти-вақти билан каклик овлаб туради. Қисқаси, қўрғонда тишга босгулик эт ҳамиша топилади.

Калласи сал қизиши билан Чўли одатдаги гапини қилади.

— Қайтинг қишлоққа, ака, — дейди.

Жондош «хўп» дейишдан олдин унга зимдан разм солади. Ўзининг қишлоққа қайтишини Чўли айтарли даражада истамаётганини сезади. Шу боис, гапни чўзиб ўтирмаи, «хўп» дейди. Чўли бунга ишонган бўлади. Неча йилдирки, улар орасида мана шу тарзда гап-сўз бўлиб келади. Қизиғи шундаки, сал сархуш бўлгачкина Чўли шу гапни кўзгаб қолади. Бошқа пайт бу ҳақда чурқ этмайди. Мабодо, гап шу ҳақда айлангудек бўлса, нима қиласиз қишлоқда, юравермайсизми шу ерда маза қип, дея бобилаб беради. Билаверингки, у хотини

билан жанжаллашиб келган. Бундай кезларда у бир неча кунлаб қўрғонда қолиб кетади. Жондошга қарашади. Кейин эса қандай келган бўлса, шундайлигича қорасини ўчиради.

Қистов масаласига келсак, бу барчага хос хусусият, яъни эриш туюлган нарсага ўзича муносабат билдириш Чўлига ҳам ёд эмас, Жондошнинг турмуш тарзи эса шунга ўхшаш. У кимсасиз тоғу-тошда ёлғиз яшайди. Аммо у бошқаларнинг назаридагина ёлғиз. Аслида эса Жондош ёлғиз эмас, теварагини қуршаган қайноқ олам кучоғида яшайди. Фақат бу олам ўзгалар кўзига ташланмайди. Ёхуд бошқалар назаридан бекинади.

Дўнгда қўнқайган қўрғон Номоз гунгдан қолган. Бурун бу ер саккиз хонадондан иборат мўъжазгина қишлоқ эди. Одамлар пастга эниб, қишлоқда ёлғиз Намоз гунггина қолганди.

Жондош бу томонга бош олиб келганда, Номоз гунг кексарган, одамларнинг кўчиб кетганидан ҳайрон қолгандай, меровсираб юрарди. Жондошни у иссиқ қаршилади. Имо-ишоралар билан димоғи чоғлигини билдириб, оғзининг танобини қочириб илжайди. Оёғи тагига қўй сўйиб, товатошда нон пиширди. Сўнг соғ одам тушуниши қийин бўлган ўша имо-ишоралар билан, оёғинг тагига кийик сўйсам арзийди-ю, аммо кексайиб қолганман-да, дейди. Кейин дедик: «Сенга бир кийик қарздорман. Худо берган куни кийикдан битта тандир қил бераман».

Номоз гунг бўйнидаги қарзи билан кетди. Жондош Қизилжардан яраланган кийик боласини қўлга ўргатмоқ ўйида қўрғонга кўтариб келган йили қазо қилди. Чолни этақдаги эски мозорга дафн этдилар. Ўшанда чол Жондошнинг ниятидан жуда ажабланганди ва кийикни хонакилаштириш мумкинлигига шубҳа билан қараганди. Шўрлик кўнглидаги шубҳасини аритишга улгурмай ўлиб кетди.

Ўша йилдан бошлаб Жондош ярадор жониворларни қўрада асрашни одат қилди. Кейинчалик бу иши ўзига жуда маъқул келиб, кенг қўрани иккига бўлди. Бир қисмини кичик-кичик бўлмаларга ажратиб, жониворларнинг турига қараб катакларда сақлайдиган ва

қачонки жонивор тўла соғайиб, оёқлагандан сўнггина қўранинг иккинчи қисмига кўчирадиган бўлди. Қўранинг бу қисми ҳайвонлар учун вақтинчалик қўнолға. Арча ёғочдан ишланган залворли эшиқдан нарисси озодлик эди. Жондош соғайган жониворни ташқарига чиқараркан, ҳамиша кетармикан, қолармикан деган ҳадиқда туради. Унинг қўлидан хўрак еган, меҳрини туйган ҳайвонларнинг ўндан бир қисмигина қўрғонда қолар; қолгани эса шаталоқ отганча бир зумда тоғлар бағрига сингиб кетарди. Айниқса, кийик зотининг эл бўлиши жуда мушкул эди.

Аммо Жондошнинг меҳр-муруввати барча жониворларга бирдек эмасди. Тўнғизларни ёмон кўргандек, какликларни кўпда аяб ўтирмасди. Овқати учун ундабунда отиб турарди. Назарида, какликларнинг таги сероб, икки-учтасини отган билан камайиб қолмайди-гандек эди. Тўнғизларни эса картошка пайкалини кавлаб ташлашлари туфайли жини суймасди.

У йиртқич жониворларни имкони борича узоқ сақлаб турмасликка тиришади. Фақат Чипоргина бундан мустасно. Яғринидаги жароҳат билан қўрғонга келтирилган бу жондор соғайгандан сўнг ҳам кетмади. Худди хонаки итдай қўрғонда яшаб қолди. Қадам олишлари олифтанамо, феъли яхши, дуч келган нарсага тумшуқ суқавермайди. Лекин жуда хушёр, нариги доводдан тош юмаласа сезади.

Бутун у муюлишда пайдо бўлган Чўлини узоқданоқ пайқади. Мудроқ кўзларини чақчайтириб, ириллаши ҳаманоқ Бўйноққа жон кирди. Сўқмоқ томонга от қўйиб, бирор беш дақиқалардан сўнг Чўлига эргашиб қайтди.

Бу пайтда Жондош нонни чойга бўктириб, бахузур тамади қилмоқда эди. Эрталабдан бери кўзи тўрт ҳолда Чўлини кутаётган бўлса-да, одатича пинак бузмай ўтираварди. Шунга қарамай, йигитнинг тунд афтига жонсарак қарашдан ўзини тиёлмади.

Чўли елкасидаги офир қопни ўчоқ бошидан бери-роқда қолдираркан, манглай терини сурта-сурта унга яқинлашди. Жондош ўтирган ерида сал қимирлаб қўяркан, кел, деди. Бу унинг ҳам алиги, ҳам таклифи

эди. Бунга жавобан Чўли қопга ишора қиларкан, «Нон», деди. Кейин унинг қошига чўқди.

Чўли ҳеч қачон нон олиб келмаган. Унинг бу ишидан ажабсинган Жондош йигитга саволомуз тикилганча, кавшанишда давом этди.

— Жўнанг! — деб қолди Чўли тўсатдан. — Иложи бўлса ҳозироқ кетинг!

— Қаёққа? — Жондош оғзидан ушоқ сачратганча, унга ҳайрон боқди.

— Товга,— Чўли темир чойнақдан ўзига чой қуйди. — Одам боласи тополмайдиган ёққа.

— Нечук?

— Товга қочинг, яширининг деяпман, — деди Чўли қизишиброқ. — Ҳадемай изингиздан келишади. Аҳвол чатоқ. Кечаги одамингиз ёмон ётганмиш.

— Ўладиган эмасди-ку?

— Ким билади, — Чўли уҳ тортди. — Кўпроқ қон йўқотган бўлса, ётандир-да қонсираб.

— Қўрқадиган ерим йўқ улардан, — Жондош, топиб келган гапинг шуми ҳали, деган йўсинда унга иддаоли қараш қилди. — Дов тўкиб келишсин-чи, отишса отишаман, чопишса чопишаман!

— Гап сизнинг қўрқиш-қўрқмаслигингизда эмас, ака, — Чўлининг хуноби ошди. — Бошингизни галвага тикмай, иш бир ёқлик бўлгунча товда бекиниб туринг дейман. Бир газа ошсангиз, сизни ким топиб ўтирибди. Унгача анову дардисар...

— Ахир айбдор ўзлари-ку, — Жондош бақириб, унинг гапини бўлди. — Индамасам, мастликда мениям бир ёқлик қилишарди. Ноилож қолдим-да. Келишса тушунтираман, тушунишмаса яна отишаман.

— Ким келаётганини биласизми ўзи?

— Ким бўларди, хешларида.

— Шаҳарди одами сизу-бизга ўхшаб хеш-пеш деб ўтиришмайди, — Чўли унинг нодонлигидан ўзича ранжиган бўлди. — Уларнинг хеши закон. Изингиздан милица тушган. Ҳозир улар Садир участкавойнинг уйида тандирхўрлик қилишяпти. Қоринларини тўйдириб, бу ёққа чиқадиган. Сизни қочишга улгурсин дея буни Садир милица уюштирган. Мени секин четга имлаб, иссиғи борида товди ичкарисига жўнасин, деган ҳам у.

— Садир милица яхши одам, ҳар келганда тандир қип бераман.

— Тандир учун шундай қилди деб ўйлаяпсизми?

— Эмасам нимага?

— Тузук одам у, — деди Чўли энсаси қотиб. — Милица бўптики, бировни обориб тикқанини билмайман. Сиз тандир деб ўтирибсиз.

— Қочсам номардлик бўлади-да, Чўливой.

— Нима бало, гарангмисиз? — энди Чўлининг жаҳли чиқди. — Мардликка бало борми! Садир милица ҳукуматнинг одами. Бир нимани биладики, қочгин, деяпти. Ё сиз ундан ҳам ақлимисиз? Ё милицахонани кўнглингиз тусаб қолдимиз?

Бу гапдан сўнг Жондош сергак тортиди. Қачонлардир милица идорасида кечган қора кунлари эсига тушиб, вужудига қалтироқ турди. Ўшанда у ўзининг гуноҳсизлигини ҳеч бир сўз билан исботлаб беролмаган. Қўшқаватли сарғиш бинога ёруғ юз билан кириб, у ерни эзгин қиёфада тарк этганди. Орадан неча йиллар ўтибдики, ўшандаги ранжу аламларни ҳеч унутолмайди. Ёмон тушдек доим хотирида яшайди. Ҳаётининг изидан чиқишига ва кейинчалик тоғу-тошни макон тутишига аслида мана шу воқеа асосий сабаб бўлганди.

У яна милицага иши тушганидан маҳзун тортиб, пешонам шўр экан, деган маънода манглайини сийпаларкан, Чўлига ер остидан қараш қилди.

— Изимдан милица тушган бўлса, худо урибди, — деди сўнг хўрсиниб.

— Гапирманг... — Чўли нордон сўкинди.

— Изингдан тушишмагандир?

— Изимдан тушишмагану, лекин кечга томон етиб келишлари аниқ.

— Унгача улгураман.

— Айрони ачимаган одам экансиз лекин.

— Нега?

— Ошиқай демайсиз-а, — Чўли бош чайқади. — Мен қачонлардир жуфтакни ростлаган бўлардим.

— Бир йўлга тушсам, чангимни ҳам топишолмайди.

— Шундай бўсин, ака.

— Жондорларни нима қиламиз? — Жондош қўра-га ишора қилди. — Уларнинг ҳоли нима кечади? Ким қарайди уларга?

— Мен, — Чўлининг юзига андуҳ инди. — Кеча тагин хотин билан тебалашиб қолдим. Тўрт-беш кун шу ерда юра тураман. Фақат анову Чипорингизни қолдира кўрманг. Иқим севмайди шу қоплонингизни.

— Зўрласангда қомайди бу, — Жондош қоплонга қараб қўйди. — Итдай эргашиб юраверади.

— Эвини топсангиз, ўша ёқларда адаштириб келинг, — Чўли жониворга адоватли тикилди. — Турқининг совуқлигини қаранг буни. Адаштиринг буни, ака.

— Нимага?

— Одам кўрқади-да бунингиздан.

— Кечаги жанжал бир жиҳатдан шуни деб бўлди. Салгина ҳаялласам буниям отиб қўйишарди.

— Бекор қипсиз, — Чўли бошини сараклатди. — Ёввойи бир жондорни деб бошингизга бало орттириб ўтирибсиз.

— Мен учун ёввойи эмас бу, — Жондош тўрсайди. — Кечагилар ёввойи. Бир қарасам, эналари момоқалдироқдан туққандай, бекордан бекорга гумбурла-тиб милтиқ отиб ётишибди. Ҳали арча шохини кўзлашган, ҳали тошнинг устига ароқ шишани қўйиб отишган. Ишқилиб, тоза қутуришган. Гапни гап дейишмайди. Тандир қиламиз деб, катта бир арчани кесиб ташлашибди. Ҳой, бу ер эналарингни маҳрига тушганми, намунча қутурасанлар десам, бири, ушла Алик, тандирга босамиз буни дейди. Сонига шапатилаб қотиб-қотиб кулишади. Кийикни нега отдиларинг десам, баттар хохолашади. Дам олгани келдингларми, тинчгина кетинглар десам, жин теккандай ирғишлашади. Тозаям ёмон одамлар экан. Эмасам, айтдим, кийикни бекорга отибсанлар, сўраганларингда, қўйларимдан бирини арзон-гаровга берардим деб. Қайдам, эшитишни ҳам исташмайди... Ана шуларни айтсам, ҳукуматнинг одамлари тушунар, а? Ҳадаҳа ёқамдан олмас, а?

— Бўмайди, сиз одам отгансиз.

— Одамга ўхшамайди-ку улар.

— Бу энди сизнинг фикрингиз.

— Отмасам, кайфда менга ҳам чанг солишарди-да.

- Буни қандай қилиб исботлайсиз?
- Шундай-шундай бўлди деб бир бошидан гапириб берсам-чи?
- Ишонишмайди.
- Одамга алам қилаяпти... — Жондош йўғон бармоқларини асабий шиқирлатди.
- Алам қилмасин-да, иссиғида товга жўнанг, — деди Чўли чойдан хўплаб. — Ана, нон... ва яна бошқа нарсалар. Тежаб ишлатсангиз, анчага етади.
- Бир ками товма-тов қочиб юришим қолувди, — Жондош тагин терслаша бошлади. — Ҳеч қаёққа бормайман.
- Ўрлик қилманг, ака.
- Гапнинг бўлари шу.
- Унда нима қил дейсиз?
- Отишаман!
- Ким билан?
- Ўша... изимдан бостириб келадиганлар билан.
- Уларда не айб? Қонун... ҳукумат улар.
- Товнинг ўз қонуни бор.
- Буни сиз биласиз.
- Сен ҳам биласан.
- Аммо улар билишмайди-да.
- Билишмагани учун отишаман!
- Тентак бўманг, ака, — Чўли ялинмоққа тушди. — Ҳафта кўздан панада юра туринг. Унгача бу ёғи тинчиб қолади.
- Тинчимаса-чи? — Жондош сўқмоқ томонга ўқрайиб қараб қўйди. — Юравераманми товда санқиб?
- Шусиз ҳам товдасиз-ку.
- Бу ер менинг уйим! — Жондош қўрғонга, сўнг тоғларга рамгин термулди. — Шунча йилдан бери кетаман дейману, ҳеч кўзим қиймайди. Ўрганибман тоза.
- Жондош бу ерни алам устида макон тутган бўлса-да, кейинчалик қаттиқ меҳр қўйганди. Ҳар йили кузда ҳосилни йиғиб-терибиб қишлоққа кетмоқни ўйлади-ю, лекин ҳеч кўнгил узиб кетолмасди. Боз устига, қўрадаги жониворлар ҳам қўлини тутиб турарди. Майиб жониворларнинг ҳоли нима кечади? Оқибатда, уларнинг соғайишини кутарди. Бироқ соғайган жони-

ворларнинг ўрни янгилари билан тўлиб турарди. На-тижада, унинг кўкламни кутмоқдан ўзга иложи қолмасди. Кўкламнинг эса ўз ташвишлари бўлиб, у кетмоқни бутунлай унутарди. Яна бетга ҳафсала билан экин экади-да, сўнг унинг ҳосилини кутарди. Унинг умр йиллари мана шу тарзда бир-бирини қувлаб ўтарди.

— Уриб борсам-чи? — деди Жондош бир оз сукутдан сўнг. — Шундай-шундай бўлди десам, бирор тингловчи топилар, а?

— Бўмайди, қамаб қўйишади.

— Э, йўқ, буниси бизга тўғри келмайди. — Жондошнинг ранги ўчди. — Товсиз тириклик қийин менга.

— Шундай экан, киши гапига кирингда, ака, — деди Чўли. — Юринг пича вақт товда. Қўрғонга ўзим қараб тураман. Бу энди бир менинг эмас, Садир милицанинг ҳам фикри. Кетинг товга, ака.

— Ҳукуматнинг одами айтдим, демак, жилиш керак, — Жондош қўрғонга ғамгин термулди. — Эртан кетсам қандай бўларкан, а, Чўлиной?

— Йўқ, бугуноқ жўнанг! — Чўли сўқмоқ томонга кўз қирини ташлади. — Пастда не гаплар бўлаяпти, хабарингиз йўқ-да. Қишлоқда дув-дув гап, гўё сиз қонсираб қолган эмишсиз. Кўпчиликнинг назарида, сиз хавфли одамсиз...

— Қутурган итдай... — Жондош аламли жилмайди.

— Унчалик эмас-ов, лекин... — Чўли айбдорона кулимсиради.

— Ҳай, арофинг борми?

— Бор, ака.

— Опке, кетар жафосига бир ичайлик, — Жондошнинг мижжалари намланди. — Энаси ўлсин бу нотекис дунёсини! Опке арофингни!

* * *

Жондош Оқсувга етиб келганда қош қорайганди.

У Чўлининг қистови билан йўлга чиққанда, куёш тепада эди. Оқсувгача бўлган масофани ошиқмай босиб ўтаркан, қочоқдан кўра айланишга чиққан одамдай тутди ўзини. Теваракка алаҳсираганча икки соатлик йўлни ярим кунда базўр босиб ўтди.

У таъқиб нелигини идрок этиб-этмай, бамайлихотир олға босаркан, тунги кўнолғага сой бўйини маъқул топди. Сабаби, қош қорайган, иккинчидан, бу ердан пастлик якқол кўзга ташланиб турар, таъқибчиларнинг биқиниб яқинлашишларига имкон йўқ эди. Тунда бу қадар эҳтиёткорликка ҳожат йўқлигини фаҳмласа-да, негадир масаланинг шу жиҳатига айрича эътибор берган, ҳатто каттакон харсангни пистирма ўрнида кўз остига олиб қўйганди.

Жондош дараксиз хавфдан ўзини мана шу тарзда ихоталар экан, кечки таомни ҳозирламоқдан сира чалғимади. Аввалига қуриган шох-шаббаларни бир ерга тўплади. Тунда гулхан шуъласи узоқдан кўзга ташланишини ҳам ўйлаб ўтирмади. Шу тобда қопидаги бир бўлак этни куйдириб-пиширишдан бошқасини хаёлига келтирмасди. Қопида янги этдан ташқари, талайгина қоқланган гўшт бўлаклари ҳам бор эди. Уларни Чўли тикиштирганди. У ўзича турли маслаҳатлар бера-бера Жондошни Булоқбоши муюлишигача кузатиб келган, хайрлашаётиб, узоқ ачомлашиб турган. Жондош унинг бу қилиғини ёқтирмай, юлқунган, ўлимга кетаётганим йўқ-ку, дея ер тепинганди.

У ўтни жўнаштириб, қопини очаркан, биринчи навбатда жониворларни овқатлантиришни ўйлади. Бироқ, ўт ёнида Бўйноққина қолган, қоплон алақачон ғойиб бўлганди. Жониворнинг бу қилиғидан Жондошнинг димоғи чоғланди. Нафсини қондирмасдан қайтмайди у. Тоғда нима кўп, тишга босгулик майда жониворлар кўп, бирортасини тутиб, жигилдонига уради-да, сўнг эгасини эслаб қолади. Унгача бақириб, тоғни бошингга кўтарсанг-да, қорасини кўрсатмайди.

Чипор азадан эгасига юк бўлмасликка тиришади. У тимирскиланиб, ўз қорнини ўзи тўйғазиб юраркан, ўз навбатида, эгаси илинган хўрақдан ҳам бош тортмас, гоҳида итнинг яловига тумшук тикишдан ҳам орқилмасди. Бироқ, Бўйноқ бўшанглардан эмас, шериклик ошни жини севмас, яловини жон-жаҳди билан қўриқларди. Қоплон итдан чўчимаса-да, бунақа пайтда мураса йўлини тутарди. Қолган вақт иккиси ўртасидан қил ҳам ўтмасди.

Жондош этнинг суякли қисмини кесиб итга ташларкан, бир оздан сўнг яримга нонни ҳам ундан аямади. Бўйноқ улоқтирилган емишни ҳаводаёқ илиб олди.

Бу орда бутазордан тумшуқ ялаб қоплон чиқиб келди. У итнинг панжалари орасидаги хўракка қиё ҳам боқмай, оловдан анча нарига бориб чўзилди. Кичиклигидаёқ қўлга ўргатилган бўлса-да, жонивор ҳануз ўтдан чўчирди. Милтиқ овозидан ҳайиқмасди, итларни писанд қилмасди, лекин оловдан қўрқарди. Хонакилашган бўлишига қарамай, бутун вужудидан ёввойи аждодларининг ёвқур табиати акс этиб турар, салгина ҳимоданоқ қаҳрга миниб, човут солмоққа ҳозирларнади.

Сирасини айтганда, у Жондошдан ўзга кимсани тан олмас, яна бир феъли, қўрадаги жониворларга сира тирғалмасди. Бетда ёки чангалзорда ўлжа умидида ярим кунлаб ер бағирлаб ётиши мумкин, лекин қўра томонга ўтирилиб қарамасди. Қўра атрофида ўралашиб юрадиган қўй-қўзилар ҳам унинг эътиборидан четда эди. Қисқаси, эгасининг мулкига ҳеч вақт тажавуз қилмас, аммо табиат қўйнидаги жониворларнинг, айниқса, куёну какликларнинг шўрини қуритарди.

Жондош оловга ўтин ташлай туриб, унинг авзойига зимдан назар солди. Қорни тўқлигини пайқади. Бундан енгил тин олди. Тоғ қўрғон эмас, бу ерда ҳамма нарсани тежаб-тергаб ишлатмоқ лозим. Эрта-индин қопидаги озиқ-овқат тугаса, қорин ғамида унинг ҳам қоплон каби эврилишига тўғри келади. Тоғ жониворларини осонликча қўлга тушириш қийин. Чипор-ку ўз кунини ўзи кўра олади, аммо Бўйноқ қўлга қарайди.

Жондош итга иддаоли боқди. Кўзига у ношуд ва нотавон кўриниб кетди. Бироқ тезда бу фикрдан қайтди. Биладики, қўриқчи итлар ҳар бир луқмасини ҳалоллаб ейди. Эгасига итоат, унинг тинчини қўриқлашга бўлган интилиш бу хил итлар учун ҳамма нарсадан устун туради. Ҳозир ҳам қоплондан фарқли ўлароқ қулоғини динг қилиб ётар, Чипор эса ҳаводаги ҳидларгагина эътибор берар, Жондош билан мутлақо иши йўқ, лоқайд мудрарди. Одатда, унинг кўзлари ўлжани сезганда, ёхуд очиққанда ёнар, бошқа вақт

чўф устини кул босгандек, нурсиз тус оларди. Бундай пайтда елкасидан туртсангда, қилт этмайди.

Жондош уни Эгридарадаги чангалзордан чала ўлик ҳолида топиб олганди. Жонивор мушукдан сал каттароқ эди. Онасидан олиши лозим бўлган меҳрни инсондан кўргани туфайли у кўрғонга қаттиқ боғланиб қолганди. Мана, уч йилдирки бинойидек яшаб келади. Жондош унинг тусига қараб «Чипор» деб номлаган. Вақти келиб унинг кетиб қолиши мумкинлигини билгани боис, қоплоннинг тез-тез вояиб бўлиб туришига кўпда эътибор бермас, бирдан-бир ҳадиги уни отиб қўйишларидан эди. Қоплонни кўрган ҳар қандай овчи ноёб мўйна илинжида ўзини тутиб туролмаслиги аниқ эди.

Жондош, қорни тўйгач, ёниб битган гулхан чўғларини бир ерга тўплаб, аста чўзиларкан, шу ётишидан бирдан хўрлиги келди. Тавба, қайси гуноҳи учун бу тахлит сарсону-саргардон бўлиб юрибди. Айби жониворни ҳимоя қилганими? Ахир яроғини ишга солмаганида уларни тинчитиб бўлмасди-да. Айниқса, новчаси жуда ҳаддидан ошганди...

Ўшанда у яна бир ҳолдан, яъники ўзига нисбатан нописандликдан ҳам ўта лол қолганди. Новча-ю унинг шериклари Жондошни бамисоли маймун ўрнида қабул қилишган, эрмаклаб живига тегмоқчи бўлишганди. Куз офтоби илиқ бўлишига қарамай, пахталигу телпак кийиб олган, боз устига, қалин соқол қўйган Жондош уларнинг кўзига ёввойилар қавмидан адашиб келиб қолган маҳлукқа ўхшаб кўринган бўлса ажаб эмас. Ҳар ҳолда бири иршайганча унинг атрофини икки қур айланиб чиқди. Иккинчиси соқолини чимчилаб кўрди. Жондош уларга ҳайрон қараб тураркан, учинчиси Новчанинг ниманидир мўлжалга олаётганини пайқаб қолди. Қарасаки, у Бўйноқдан берида чўнқайиб турган қоплонни нишонга олмоқда. Жондош жонҳолатда елкасидаги милтиғини қўлига оларкан, э, отма, дея ҳайқирди. Соқолини чимчилаган юмалоқ юзли йигит унинг қўлидаги милтиққа ёпишди. Жондош йигитнинг гарданига қўндоқ билан бир тушуриб, милтиқ овзини новчага тўғрилади. Қўли титрадимиди, ё ғазаби

тошиб кетдими, ерни тўзғитиши лозим бўлган сочма ўқ новчанинг жинси шимини титиб юборди.

У новчанинг оҳ-воҳидан сўнггина ўзига келди. Бундай қарасаки, ҳозиргина кўпириб турган тўда бирдан ювош тортган, ҳатто бири лўкиллаб қочмоққа тушганди.

Жондош тўла ўзига келгунча бўлмай, улар машинага ўтириб жўнаб қолишди. Ҳатто қозон-товоқларини йиғиштириб олишгаям сабрлари чидамади. Биров бошингда милтиқ ўқталиб турса қозон-товоқ эсга келадими.

Жондошнинг назарида, ҳеч бир ваҳимали ҳодиса юз бермагандек эди. Бир аҳмоқ келди-ю, қилмиши эвазига оёғидан яраланиб кетди. Аммо унга жўн туюлган воқеа қутилмаганда кескин тус олиб, мана энди у қочоққа айланиб ўтирибди. Эрта яна тоғ ошиши керак. Изидан тушганлар тоғма-тоғ юришдан безиб, ортларига қайтиб кетмагунча мана шу тарзда юришга мажбур энди.

Бошда ори келиб, бу хил санғишни хаёлига келтирмаган ва ўзининг ҳар жиҳатдан ҳақлигини исботлаш ниятида милицахонага уриб бормоқни ўйлаган бўлса-да, охир-оқибат қочмоқни маъқул топганди. Бу қарорга шунчаки келмаганди. Бунинг замирида зўр бир ҳақиқат яширин эди. Ҳақиқат шундаки, у тоғларсиз бир кун ҳам яшай олмасди. Тоғлар унинг учун эрк эди, тириклик эди. Бу туйғуни пастдаги тегирмонга тушганда чуқур ҳис этарди. Қишлоқда кўнглини қоплаган мубҳам ғубор қўрғонга қайтиши биланоқ тумандек тарқаб кетарди. Қисқаси, тоғлар уни ўзига ипсиз боғлаб қўйганди. Қачондан бери? У бу саволга тугал бир жавоб айтолмаса-да, кишилар томонидан топталган кўнгли тоғлардан оройиш топганини яхши эслайди. Тоғларгача у ҳаммани дўст-биродар деб биларди. Қачонки, жаҳолату очкўзликка, тубанлигу пасткашликка рўбарў келгачина, дил ойнаси дарз кетди. Одамлардан юрак олдириб қўйди. Ҳақни мард англашини, номард эса уни бўҳтонлар гирдобида ҳолдан тойдириши мумкинлигини фаҳмлади. Эсласа ҳозир ҳам юраги увишади.

Ўшанда Жондош ҳаётида илк бор учраган хурлиқонинг дарду-аламларига эш бўлиб, еттинчи осмонда масрур сузиб юрарди. Аввалига унинг ғамига шерик бўлди. Сўнг меҳр қўйди. Меҳр эса муҳаббатни етаклаб келди. Муҳаббатга йўғрилган қалб кўзгусида қиз бамисоли офтобдай чарақларди. Бироқ у офтоб деб тасаввур қилгани сал эпкиндан лип этиб учадиган ожиз бир шуъла бўлиб чиқди. Бамисоли бўрондай бостириб келган онасининг замзамасига бардош беролмади. Оқибат, ҳақиқат топталиб, тубанлик ғолиб келди.

У пайтда Жондош йигирманинг тепасида эди. Уч-тўрт ҳамқишлоғи қаторида чўлда ишлаб юрарди. Олисдаги тоғлар бағрида қолган қишлоғини соғиниб, қоракўз қизлардан бирига уйланмоқ ниятида пул жамғарарди. Аммо бандасининг айтгани эмас, Худонинг хоҳиши бўлади деганларидек, илиқ-иссиқ ёз оқшомларидан бирида унинг орзулар чиғирига илашиб, бир зайдда айланаётган кунларининг тўс-тўполонини чиқариб, ҳокисоргина турмуш тарзига шундай бир қиз кириб келдики, содда йигит буни тақдир инъоми деб ўйлади. Воқеа, одатдагидек, ғоят жўн тарзда юз берди.

Ўша куни бир тўп идора қоғозларини вилоят марказига олиб бориш унинг чекига тушганди. Қайтишда у автобустга чиқди. Қаватига қорачадан келган чиройли бир қиз келиб ўтирди. Жондош автобекатда озгина отиб олган, боз устига, қиз ҳам очиққина экан, гап-сўзлари тез қовуша қолди. Йигит ғалати бир истак оғушида, ичдан унга талпинар экан, кутилмаганда қизнинг чарос кўзларида алам ёшларини кўрди. Салдан сўнг маълум бўлишича, қиз уйдан қочиб келаётган экан. Онаси баттол, ўтай отаси ундан баттар, холамникига сифаманми-йўқми деган хавотирда автобустга чиққан экан.

Жондош унинг баттол онаси-ю, қаҳри қаттиқ отасининг қандайлигини тасаввурига сиғдиrolмаган бўлсада, қизнинг ғоят бахтсизлигини идрок эта олди. Жувонмардлиги қўзиб, уни чўлга таклиф этди. Чўлда иш кўп, жой кўп, у қизни ўзлари қураётган қатор уйлardan бирига бошлаб борди. Бригадирга қисқагина қилиб, қалиғим, деди. Ўшанда фаришталар омин деган экан-

ми, ҳафта ўтиб-ўтмай бошлари қовушдилар. Бунга қайси томон кўпроқ интилди, буниси номаълуму, лекин қиз айбли чиқиб қолди. Бироқ Жондош бунга эътибор бермади, тўғрироғи, эътибор берадиган ҳолатда эмасди. Қизга қаттиқ меҳр қўйган йигит муҳаббати қатори армонларини ҳам эш тутиб, бирга яшай бошлади. Оқшомлари уйини чаровон қилиб турадиган қайлиғини ўйлаганда, чўл нурланиб кетарди. Назарида, қиз келиб чўл ўзгаргандай эди. Эндиликда қайноқ гармсел кўклам нафасидек ёқимли туюлиб, шувоқларнинг ўзига хос ўткир бўйини, чўлнинг бетакроп тароватини теранроқ ҳис этмоқда эди. Чўл таърифсиз бир нур оғушида тебранарди...

Аммо тезда чўлни гўё зулмат қоплади. Қизнинг онаси дараклаб топди. Қайлиғини шундай аёлдан туғилганига Жондошнинг ҳеч ишонгиси келмади. Аёл, қизимни ўғирлаб кетгансан, деган гумону тухмат билан ёпишди. Диконглатиб милицага олиб борди. У ердагилар йигитнинг устидан жинойи иш кўзгадилар. Терговчи йигит ўзича яхшилик қилмоқчи бўлди: «Оғзига сиққанича пул бер-да, халос топ бу алвастидан. Бунақалар пулни ҳамма нарсадан яхши кўради. Лаллаймай, тезроқ кўнглига йўл топ». Жондош ўзининг гуноҳсизлигини исботлашга беҳуда уринди. Унинг гаплари на онага, на терговчига таъсир қилди. Қиздан эса садо чиқмас, оқибатда, у йил бўйи йиққан-терганларини жамлаб онанинг қўлига тутқазди.

Юз берган бу воқеадан Жондошнинг кўнгли синди, руҳи мажруҳ бўлди. Одатда, оқни оқ, қорани қора деб ўрганган кишига бу хил синоатлар фожеали тарзда таъсир этади. У қуёшнинг илиқлиги ва ёрқинлигини сезмас даражада карахтлашади. Кейин ўзига келиши жуда қийин кечади. Тақдир чизифига тутун тушиб, унинг чигаллиги орта борди.

Жондошнинг тоғларга интилиши аслида мана шу «тутун»дан бошланганди. Негаки, қиз билан боғлиқ воқеалар ҳаётининг бир парчаси бўлиб ўша давр, ўша маконда қолиб кетмади. Аксинча тузалиши қийин бўлган ярадай кейинчалик ҳам унга кўп азоб бериб келди. Янги-янги дардларнинг туғилишига имкон яратди. У юзага келган ушбу азобларга чидаёлмай тоғларга

қочди. Осойишталикни тоғлар бағридан қидирди. Қидирганини топди. Топганига кўникканида, мана бу иш-кал чиқиб турибди.

Қиз билан боғлиқ воқеада ҳақ бўла туриб, ўзини оқлаёлмаган Жондош эндиги вазиятда икки дунёда ҳам ўзининг гуноҳсизлигини исбот этиб беролмаслигини англаб етганди. Холис гувоҳлари бўлмиш Бўйноғу Чипор унинг жонига ора киролмайди. Демак, уни кутурган итни тутгандай алоҳида бир шафқатсизлик билан қўлга туширмоққа уриниб кўришади.

У юлдуз тўла осмонга тикилиб ётар экан, қоплонни яна бутазор оралаб кетганини сезди. Бўйноқ унинг изидан бир қараб қўйди-да, тағин бошини оёқлари устига қўйди. У пинакка кетгандай эса-да, қулоқлари динг эди.

Жондош ётган жойида узалиб, итнинг бўйнидан қучди. Ит эркаланиб, унинг қўлларини яласа-да, ўша-ўша сергаклигича қолаверди.

— Қидиришсаям кундузи қидиришади, — дея ғудранди у. — Тунда йўл бўлсин уларга. Ҳечқиси йўқ, учтўрт кун санғишади-да, сўнг изига қайтиб кетишади.

* * *

Бу борада Жондош қаттиқ адашганди. Унинг изидан кимсан, туман милициясининг энг уста изқувари Башир чандир тушганди. «Чандир» лақаби унга қотма ва чайирлиги учун берилганди. Ўз ишига нисбатан ниҳоятда масъулиятли бу йигит, бунинг устига ўта тиришқоқ, бир сўз билан айтганда, тутган жойини кесадиғанлар хилидан эди.

Башир чандир тоғма-тоғ юришни хаёлига ҳам келтирмаганди. Шунга қарамай, хизмат пайтида юз бериши мумкин бўлган айрим фавқулодда ҳодисаларни ҳисобга олиб, ўзи тарбиялаб вояга етказган исковичини эргаштириб олганди. Итга ишқибозлик унинг қонига бор эди. Ҳовлисида бир неча ит сақлар, Ирланд зотидан бўлган ити билан дам-бадам тўқайзорга парранда овига чиқиб тургандек, яқин-яқингача жангари кўпакларини укаси орқали ит уруштиришга қўйиб турарди. Аммо у қилиғи милиция бошлиғининг қулоғига етгач, Башир чандир ноилож бу эрмақдан ти-

йилганди. Ит билан юришдек завққа баҳона топилгандан ўзида йўқ қувониб, у бугун исковичини машинага чиқариб олганди.

Башир чандир Жондошнинг қочиб кетажagini хаёлига келтирмагани боис, Садир нозирнинг тўкин дастурхонига йўқ деёлмади. Атиги ўн дақиқага дейилган меҳмондорчилик бир неча соатга чўзилиб кетди. Боз устига, Садир нозирнинг, биздан ўтди дея, ҳализамон бўйнини эгиб ўзи келиб қолишиям мумкин, деган гапи ҳам сабаб бўлиб, у унча ошиқмади. Иккинчидан, тоғ аҳли ўртасида бу хил қочиш ҳолатлари деярли юз бермаган, айбдорни ҳамиша уйдан олиб кетишган. Шунга қарамай, у ичкиликдан тийилди: «Яроғли одам хавфли бўлади. Худо билади, ҳали у бизни қандай кутиб олади. Тошдан-тошга сакраб, отишиб юрмасак яхши эди». Унинг бу ваҳимасидан Садир нозир мириқиб кулган. Негаки, у Жондошни покдамон йигит сифатида яхши билади. Тоққа чиқадиган айрим саёҳларнинг хурмача қилиқларидан хабардорлиги туфайли, Жондошнинг не сабабдан бу ишга қўл урганини тусмоллаб турарди. Лекин бу ҳақда очиқ фикр айтолмас, табиатан жуда эҳтиёткор одам эди. У милица ходимидан кўра, қишлоқ оқсоқолига кўпроқ ўхшаб кетарди. Ҳар неки жанжални исини чиқармай, имижимида тинчитишга уринарди. Унинг бу феълени тумандагилар ҳам жуда яхши билар, шунингчун ярим чин, ярим ҳазил йўсинда «оқсоқол» деб аташарди. Орқаворотдан «содда одам», «яхши одам» дейишарди.

Соддалиги туфайли Башир чандирни чалғитиб, Жондошнинг қочишига имкон яратганди. Юз берган воқеага унинг муносабати шундай эди: «Эт битадиган нарса. Бир аҳмоқ қилмишига яраша яраланса яраланибди-да. Қайтамга яхши, товнинг эгасиз эмаслигини билиб олди».

Бироқ у айтган «аҳмоқ» анча бетамиз кимса эди. Одатда, бу хил одамлар бармоғига қадалган зирапчадоноқ додлаб оламни бузади. Ўзларига ҳар қандай номаъқулчиликни раво кўрмиш бу кимсалар қарши ҳаракатни сира ҳазм қилолмайдилар. Жондошга ўхшаганлар ҳафта ўн кундаёқ сийдик билан даволаб юборадиган жароҳатини кўз-кўз қилиб, тоғда биз қонсира-

ган одамга дуч келдик, оёқдан яраланиб зўрға қочи
кутилдик, дея ваҳима кўтарганидан Садир нозирнинг
хабари йўқ. Хабарни йўқлиги учун Башир чандирнинг
жиддий ҳолатда дов тўкиб келишидан ичида кулганди.
Иккинчи жиҳатдан, ҳамкасб бўлсада, Башир чандир
узоқ, Жондош эса жигарига яқинроқ одам... Уста из-
қуварни чалғитишга бу ҳам туртки бўлганди.

* * *

Эртаси куни улар Гулбулоқда юзма-юз келдилар.

Жондош кичик жилға ҳосил қилган булоқ бўйида
жой ҳозирлаб, баҳузур ёнбошлаганди. Тушгача олам-
жаҳон йўлни босиб қўйган, энди кун оққунча бема-
лол оёқ узатиб ётмоқчи эди. Ортингдан биров қувла-
магандан сўнг ошиқиб қаёққа борасан. Худо деб чўзи-
либ ётмайсанми. Чўли айтган изқуварлар қўрғонданок
изларига қайтиб кетишгандир. Шунга қарамай, Етим-
ғорда бирор уч-тўрт кун қўниб қайтса ёмон бўлмай-
ди. Ҳар ҳолда фалокатдан йироқ бўлгани маъқул. Би-
роқ ғоргача узоқ, икки доvon ошмоғи керак. Чала
тўйган қурсоқ билан узоққа бориш қийин. Шунинг
учун, у тушга яқин семиз бир қуён отиб олган бўлиб,
уни пишишини кутиб ўтирарди.

У қуёни тандирга осганди. Бу юмушни қорин
тўйдирмоқдан ҳам кўра, вақт ўтказиш учун бир эр-
мақдек, ўта ҳафсала билан бажарганди. Аввалига пи-
чоқ билан чуқур-тандир қазиди. Сўнг уни этга мос-
лаб, ўртача оловда қиздирди. Бироқ этни осмоқ учун
унда на темир бор эди, на бирор бўлак сим. Бироз
тарадуддан сўнг бунинг ҳам йўлини топди. Узунчоқ
учта тошни тиккасига тандирга тушириб, бир-бирига
суяди-да, тузланган, арча новдаси билан обдон сава-
ланган этни тошлар устига жойлаштирди. Кейин тан-
дир оғзини ялоқ тош билан ёлиб, ён-атрофларини
лой билан чаплаб чиқди.

Жондош бу юмушларни бажараркан, ич-ичидан
Номоз гунгдан яна бир карра миннатдор бўлди. Агар
Номоз гунгдан улгу олмаганида, ҳозир куни тузсиз
таомга қоларди-да.

Одатда, Номоз гунг қўрғондан сал узоқлашса, хур-
жунига албатта, туз ва бир кафтча чақмоқ қанд таш-

лаб қўярди. Қанд қорин очганда, туз мушкул аҳволга тушганда асқотади, дея тушунтирарди у. Жондош унинг бу ўгитини ҳаётда кўп бор синаб кўрган. Тоғма-тоғ юрадиган одамга қанд жуда зарур. Қорин очганда ик-китасини оғзинга ташлаб олсанг, бемалол бир довон ошмоғинг мумкин. Туз эса... Тоғ дашт эмас, ўнқири бор, чўнқири бор, фалокат босиб бирор ўнғирда оёғинг тойиб кетса, ноиложликда тишга босадиган таоминг таъмсиз бўлмайди.

Тоққа дастлаб келганда, у Эчкиқоядан йиқилиб, оёғини чиқариб олганди. Номоз гунг дараклаб топгунча орадан уч кун ўтган, шўрликнинг куни тузсиз каклик этига қолганди. Дунёда ночорликдан ёмони, тузсиз таомдан бадхўри йўқлигини ана ўшанда билганди. Шу-шу у сув юқмас қаттиқ матодан тикилган қошидан тузу қандни аритмайди. Нонсиз юрса юрадики, лекин ҳар иккисини ҳеч эсдан чиқармайди.

Жондош этнинг пишишини кутиб, ёнбошлаган кўйи, теваракни бамайлихотир кузатаркан, инсон оёғи кам етганиданми, бу ердаги жамики нарсадан ёввойилик нуқси уриб турганини пайқади. Арчалар қадимий, буталар бир-бирига чирмашиб кетган. Жилға бўйида айиқ тезаклари сочилиб ётарди. У тезакларга қараб, бу жойлар кўнғир айиқнинг ҳудудига қарашлигини, ҳозир у қайси бир пучмоқдан туриб уларни кузатаётган бўлиши мумкинлигини фаҳмлади. Бўйноқнинг безовталиги шундан, негадир қоплон ҳам унчалик хотиржам эмасди.

Аммо Жондош учун айиқ деганлари кўзичоқдай безиён эди. Унинг ҳадиги таъқибчилардан эди. Уларнинг бу ергача етиб келишларига ишонмасада, кўнгли нимадандир жуда безовта эди. Бунинг устига, бугун иккинчи кун бўлишига қарамай, ҳалитдан кўрғонини қаттиқ соғина бошлаганди. Шунингдек, ташвиши ҳам йўқ эмасди. Ташвиши кўрадаги ёввойи жондорлардан эди. Қидириб келганлар кўра томонга ўтмадимикан деган хавотирда эди. Хавотирида жон бор, кўрғонга келувчилар кўра олдида кетолмай қоларди. Баҳоналари эса ҳамиша бир хил. Кимнингдир буйраги чатоқ, бирига эса қайси бир жониворнинг ёғи керак... Хуллас, жониворларнинг жони эвазига улар ўз соғли-

гини тикламоққа умид қилардилар. Бироқ Жондошга ҳеч қанақа илтимос ўтмасди. Бирор кўчқор беринг дейишса, фиринг демай берарди-ю, ёввойи жониворларни қаттиқ қизғанарди.

— Теги оз-да, теги, — дерди гуноҳқорона қиёфада манглайини қашлаб. — Эмасам, шу бир жонивор сиздан айлансин.

У ҳамиша ўта юмшоқлик билан рад этарди. Келувчи минг ялинмасин, кафтига даста-даста пулларни қис-тиришга қанчалик ҳаракат қилмасин, у кўзларини пир-пиратганча, мулойимлик билан рад этишда давом этарди.

— Мазангиз йўқ экан, ана дўхтирга қаратинг, — дерди бу сафар этиги учига тикилиб. — Ким айтди сизга бўрсиқнинг мойи даво бўлади деб? Сизни ёмон алдашибди. Яхшиси, сизга гиёҳлардан топиб берай. Истасангиз, аччиқ шўрва пишириб берай, кўзини гўштидан. Терлаб-терлаб ичсангиз ҳеч нима кўрмагандай бўп кетасиз. Шунча жойдан умид билан кепсиз, тушунаман барини. Лекин ёввойи жондорларни теги оз-да. Сизга хўп десам, бошқасига хўп десам, товда уругиям қолмайди-ку кейин буларнинг.

Келувчи ранжийди. Ранжиган кўйи қўра ва катаклардаги ёввойи жониворларга ҳарслик билан тикилади. Айримлари бўралаб сўкиб ташламоқчи бўлади-ю, лекин Жондошнинг қаватидаги итдан, итдан ҳам кўра қоплондан ҳайиқади. Бундай пайтда, негадир, ҳар икки жонивор ҳам ҳушёр туради. Келувчи кўзини улардан олиб қочиб, яна қўра ичкарасига тикилади.

— Буларни оёқлатиб товга қўйиб юбораман, — дейди Жондош унинг ранжишидан хижолат тортиб. — Ўзидан кўпайсин дейман-да. Эсли одамга ўхшайсиз, мениям тушунингда, биродар. Тунов куни бири келувди, йўқ дедим. Энди сизгаям шуни айтамин-да. Товушқон десангиз, бир-иккисини отиб берай. Эганг ўлгурлар экилган сабзини еб қўймаяпти. Картошкани кавлаб ташлаяпти...

Келувчи вижиниб қўра бурчагидаги қуёнга ишора қилади.

— Бу ярадор, — дейди Жондош. — Тузалсин, кейин бир гап бўлар. Ҳозир бунга тегиб бўмайди.

— Нима, ярадор жониворни еб бўлмайдами? — дея келувчининг баттар жини қуришади. — Гапларингиз телба-тесқари-я. Кундузлари ёнгоқнинг тагида ухлайсизми дейман.

— Бу товушқонни ўрдан топиб олганман, — дейди Жондош бу гаплардан сира оғринмай. — Арчанинг тагида қўймичини ололмай, кўзлари жавдираб ётган экан. Раҳмим кеп, кўтариб келавердим. Меҳрим тушган бунга. Бир оз ўзига келсин, қўйиб юбораман товга. Агар кетса. Кетмайдиганлариям бўлади.

Келувчи мулойим қайсарга йўлиққанини охири англаб етади. Хўрсинади. Шу қуёнча иззатимиз йўқ эканда, дея ғудранади. Бироқ Жондош бу хил хўрсиниқларга эътибор бермайди.

— Мана, Чипор кетмади, — дея гапида давом этади. — Кет десамам, кетмади. Бунинг аждодларини товга ким опкелганини биласизми? Қизилдайралик Эшқул бақироқ опкелган. Қоплонсиз тов товми, дея Туркманистоннинг товидан тўрт-бештасини опкелган. У ёқда ошналари кўп-да. Ўшалар тутиб беришган. Ўлгани ўлиб, қолгани қолиб, буларнинг сони тўққиз-ўнтага етди. Ҳозир ярмисиям қомаган. Отиб кетишган. Орада Эшқул бақироқ ҳам ўлиб кетди. Раҳматли яхши одам эди. Бўронда ҳув анову қоядан йиқилиб ўлган. Товди, жондорларни жуда яхши кўрарди. — Шу ерда Жондош ёлғонлайди: — Бечора ўлаётиб, товдаги жондорларга тегар бўсанг, гўримда тик тураман, Жондош деган. Келинг марҳумнинг арвоқи оғринмасин. Бу ёғини ўзингиз тушунасиз, биродар.

Келувчи гаптаги мантиқсизликни, яъни қоядан йиқилган жон тирик қолмаслигини дарҳол пайқашни мумкин эди. Аммо у буни пайқамайди. Қаршисида ҳокисоргина бўлиб турган бандасини сўкиб юборишдан ўзини зўр-базўр тийиб, хайрлашмаёқ жўнаб қолади. Гоҳо сўкадиганлар ҳам топилади. Бироқ Жондош, жондорларим ғазабланаяпти, оғизни бепалаки қиманг, дея дарров унини ўчиради. Бу борада у ҳеч қачон ёлғонламайди...

Жондош булоқ сувига тикилганча, қўрадаги жониворларни ўйларкан, безовта тўлғонди. Хаёли минг бир кўчага кириб, бир муддат таомни ҳам унутди. Қўрғо-

ни қолган тоғлар томонга ғамгин термулиб, чуқур хўр-синди.

У Чўлига ҳам кўпда ишонавермасди. Чўли унга нисбатан қанчалик қадрдон бўлса, қўрадаги жониворларга эса шу даражада ёт муносабатда эди. Жондошнинг бу қилиғини унчалик ҳазм қилолмаса-да, баъзи-баъзида мақтаб қўйишни ҳеч қанда қилмасди: «Кеча телевизорда чет элик бир кишини кўрсатишди, — дерди маънавий жиҳатдан ўзини Жондошдан устунлигини пеш қилган оҳангда. — Сизга ўхшаб ёввойи жондорларни ошна тутган экан. Қўрғони дайрани бўйидайкан. Ҳовлисида илондан тортиб, шерларгача боракан. Мақтаб кўрсатишди. Шу-у, сиздиям телебизирдан кўрсатиш керакми дейман. Сизга ўхшаш фойдали иш билан банд одамларни тез-тез кўрсатиб туришса, бошқаларга ибрат бўлармиди дейман-да».

Жондош бу гапларга эътибор бермайди. Иккинчидан, қишлоққа энган кезлари телевизорга кўзи тушган демаса, қолган пайт бу матоҳ унинг эсигаям келмайди. Шунга қарамай, бир хил ҳаётдан йироқ эмаслигини билдирмасликка тиришиб, бир кун тушиб қолармиз, деб қўя қолади. Гўё гап телевизор ҳақида эмас, ҳар йили қишлоққа бир-икки келиб кетадиган чўлоқ сураткаш тўғрисида бораётгандек, Чўли иддаога ўтади: «Ҳа-да, сизни туширмай, кимни туширади. Шунда сиз айтинг, эй-й, биродарлар денг, шаҳар бедарвоза эмас денг, тов кенг деб жондорларни отаверманглар денг. Бунинг сўрови бор, буларнинг уруғини кўпайтиролмай жоним ҳалагу, сизлар тасуртусур отиб кетаверсаларинг, шуям инсофданми денг. Ҳа, бўш кеманг. Қўлди тўлғаб-тўлғаб гапиринг. Бир чеккасига мениям қистириб кетинг. Чўли укам кўп ёрдам бераяпти денг. Баҳонада бизам телебизирга тушиб қолайлиқда. Ўтган йили хўжаликка келишганда, трактир гаражда менам тушганман. Қўлимга катта калит ушлаб, Ҳайдар механикдай қовоқ уюб тушганман. Кейин жўраларимга бир улоқ сўйиб берганман. Телебизир кўп яхши нарса-да, оламни томоша қилиб ўтирасан. Сизам манову бурчакка бир телебизир опқўйсангиз ёмон бўлмасди. Келган-кетганда зерикмай ўтирардик».

Жондош, олармиз дейди. Шу сўзни комили ишонч билан айтаркан, қўрғонга электр келмагани ва куни қора чироққа қолганини хаёлига келтирмайди. Буни Чўли ҳам ўйламайди: «Иккита қўйга бир телебизир келади, олинг», дейди. Жондош маъқуллайди: «Ҳар ҳолда эрмақда, олишим керак». Чўли жонланади: «Йўлдош кассир эски телебизирини сотаман дегандай бўлувди. Гаплашайми?» Жондош бош чайқайди: «Бўлмайди. Олганга яраша янгисини олиш керак». Чўли уни тасдиқлайди: «Бу гапингиз тўғри, янгисига нима етсин. Лекин жондорларни асраб ҳукуматга кўп фойдангиз тегаяпти. Гапнинг чинини айтганда, сизга телебизирни ҳукумат обериши керак». Жондош ҳукуматга нима фойдаси тегаётганини барибир англаб етмайди. Қилиб юрган ишида айрича бир тафовут сезмай елка қисади: «Увол-да, — дейди кейин. — Майиб жонивор жавдираб кўзингга қараб турса-ю, сен индамай ўтиб кетсанг. Инсофданмас-да. Буларниям худоси бор. Кўриб турибди барини. Узоқ йили қўрғонга бир устудент бола келувди. Номоз чол унда тирик эди. Шу йигит айтдики, дунёда ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ экан. Агар бирор нарса, масалан, жондор йўқотиб юборилса, одамзод ҳам ўз-ўзидан йўқ бўп кетаркан. Яна дедики, товдаги манову арчалар кесиб юборилса, касофати албатта одамларга ураркан. Билимли йигит эди, кўзимни очиб кетган. Кейин кечаси билан ухлаёлмай чиққанман. Хўш, товдаги бари жондорлар қириб юборилса, сўнг бизди ҳолимиз нима кечади деб ўйлаганман. Шу-шу, жондорларга бошқача қарайман. Олдин ҳам яхши кўрардим, лекин йигитнинг гапидан кейин тоза кўрқиб қолдим. Номоз бово жондорларни кўп авайларди. Арчани кесма деб, қўшариқликлар билан ёқалашганини биламан. Гунг одам сезган нарсани нега биз сезмаймиз деб, йигитнинг гапидан жуда таъсирланганман».

Қора қумғондай қайнаб ўтирган Чўли одам боласи билан жониворлар орасидаги боғлиқ жиҳатларни идрок этолмаса-да, Жондошни таъсирлантира олган талаба йигитга рашки келади. Негадир, ундан Жондошни қизғанади. Қизганиш ҳиси тилида адоватли бир тарзда ифода топади: «Нега унда ўзингиз отасиз?»

Жондош сўровдан эмас, гапдаги оҳангдан довдирайди, нимани отибман, дейди. Чўли унга совуқ тикилади: «Каклик отасиз, товушқон отасиз! Ё ёлгонми? Ёлгон деб кўринг-чи!» Жондош ошиғич ҳолатда ўзини оқламоққа тушади: «Ойда-йилда бир товушқон отаманми-йўқми, шунга шунчами. Бошқалар...» Чўли жиддий ҳолатда сўроқни давом эттиради: «Какликни-чи? Ўтган ҳафта каклик шўрва қиберган сиз эмасмидингиз, а?» Жондош қизариб, манглайини қашлайди. Кўз қирида суҳбатдошига чўчибгина назар ташлайди. Чўли жуда жиддий эди. «Чўливой, — дейди сўнг авф сўраган оҳангда. — Товда каклигу товушқон деганлари жуда сероблигини яхши биласан, онда-сонда бир-иккитасини отиб есам, камайиб қолмас дейман-да». Талаба йигитга нисбатан рашқдан оловланиб турган Чўли баттар зуғум қилиб, уни довдиратишда давом этади. Шунда Жондошники бирдан тутади: «Ўзингчи? — дейди тутақиб. — Олдимга иршайиб келасан-да, кетаётиб, па-стада уни-буни отмасдан қорангни ўчирмайсан. Ўтирик де! Йигит бўсанг, айт, ўтирик де!» «Чин, — дейди Чўли талаба йигитга нисбатан қизғанишдан форуғланиб, гуноҳкорона қиёфада. — Баъзан қўлим кетиб қолади. Лекин бошқаларга ўхшаб тўрва тўлдирмайман. Битта ё иккита... Аммо биздики кечиримли, товга ўтаймиз. Сиз товди отам дегансиз. Мумкин эмас сизга». Жондош ажабланади: «Қачон товни отам дебман?» «Дегансиз, — Чўли бўш келмайди. — Мана шу қулоқларим билан ўзим эшитганман. Айтганча, телебизирда чиққан одам умуман эт эмас экан. Эт емагич одамакан. Сиз эса... Сатқай одам кетинг!» Жондош кўзларини пириллатиб унга қарайди. Гўшт эмас одамни ҳеч тасаввурига сиғдиrolмайди. Ва сўнг гуноҳини тан олган йўсинда дейди: «Мен эт эмасдан туролмайман-да, Чўливой». Уни айб устида қўлга туширгандай, Чўли ҳаволаниб кетади: «Унда менга гапирманг, уни отдинг, буни отдинг деб».

Уларнинг баҳси мана шу тарзда давом этиб, ниҳоят жониворларни отмасликка келишгандай бўлишади. Аммо Чўли минг бор қасам ичганига қарамай, Жондош унга ишонмайди. Чўлига қолса, тоғдаги жониворлар бир ёқда қолиб, кўрадаги майиб кийикларни ҳам

тандирга босарди-ю, эвини тополмай келарди. Ҳали қўрғонга қайтиб боргунча кийиклардан бирини жиғидонига уриб, изингдан келганлар еб-ютуб кетди, дейишдан ҳам тоймайди у.

Жондошнинг бор хавотири мана шундан эди.

У майда-чуйда ташвишли ўйларга эрк бермасликка тиришиб, этнинг пишишини кутиб ўтираркан, Бўйноқнинг ириллашидан ўзига келди. Ит тикилган томонга ўгирилиб, капалаги учиб кетди. Не кўз билан кўрсинки, қуйидаги чангалзордан поғонидаги юдузларни йилтиллашиб, икки милиционер чиқиб келарди. Улар зўр-базўр одимлашаётган бўлишса-да, Жондошнинг наздида шиддатла югуриб келишаётгандек туюлди.

У илк даъфа қўрқувни чуқур ҳис қилди. Бу шу қадар ёқимсиз ва нохуш туйғу эдики, бунақасини ҳали ҳеч бошидан кечирмаганди. «Тўхта!» деган ҳайқиригу, осмонга кетма-кет узилган ўқдан эмас, юзага келган вазиятнинг моҳиятидан юраги орқасига тортиб кетганди. Тавба, уни таъқиб этишаяпти-я! Худди яраланган жониворнинг изидан тушган овчилардай қувлаб келишаяпти-я!

Жондош шу хил аламли хаёллар оғушида ошиғич Гулбулоқни тарк этаркан, таъқибчилар олдида келаётган малла итни сезмади. Лоақал, қандай қилиб изимга туша олишди, дея ўйлаб ҳам кўрмади.

* * *

Башир чандир жисмонан қанчалик пишиқ ва бақувват бўлмасин, ортиқ таъқиб этмоққа ҳоли келмади. Бошда жонҳолатда бир оз лўкиллади-ю, Жондош қўнган ерга етгач, тиззалари қалтираб, харсангга сунганча қолди.

У бирпасда арчазорга кириб, кўздан ғойиб бўлган Жондошнинг ортидан қараб тураркан, харсанг пойига чўка-чўка, изидан инқиллаб-синқиллаб етиб келган Садир нозирга тагин захрини сочди.

— Мана сизга зиёфат! — деди қўрғондаги гапини такрорлаб. — Ана энди юрамиз ҳалаканинг итидай ҳакиллаб.

Башир чандирнинг кайфияи кеча оқшом қўрғонга келгандаёқ бузилганди. Қўрғонда у Жондошнинг ўрнига

Чўлини учратгач, уни буровга олганди. Аммо Чўли пинагиниям бузмади.

— Қочди кетди, — деди, нега дағдаға қиласан, деган йўсинда қошларини чимириб. — Нима, оғзини очиб кутиб ўтирсинмиди?

У Чўлига тирғалиб обрў топмаслигини сезгач, ана сизга зиёфат, дея Садир нозирга ўдағайлаб кетди. Садир нозир унинг таънаю дашномларини гинг демай эшитаркан, юзага келган бу муаммодан ўзича ачинган киши бўлди. Жондошни нодонликда айблар экан, сўнг қўшиб қўйди:

— Ўзи ёмон йигит эмас. Қўрққанда бечора. Қўрқиб қочган. Ҳозир ўтиргандир бирор ўнгирда қунишиб.

Башир чандирга у ҳалим табиатли муаллимдай кўриниб кетди.

— Қачондан бери органдасиз, ака? — деди унга бошдан-оёқ синчков тикилиб.

— Анча бўлди, — деди Садир нозир ўша-ўша бамайлихотирлик билан. — Бу ёғи нафақагача жуда яқин қолди.

— Нафақа дея судралиб юрибман денг?

— Ҳа энди, омон-эсон нафақага етайлик деб юрибмиз-да, ука.

Бу гапдан Башир чандирнинг миясига қон тепди. У ўз касбига ўта содиқ бўлиб, ишга масъулият билан ёндошар, шунчаки қимирлаб юрганларни жини севмасди. У бир хаёли касб масъулияти ҳақида оғиз кўпиртирмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тийди. Ичида итини олиб келганидан мамнун бўлиб қўйди. Кейин наридаги машина ёнида тоғларни томоша қилиб турган семиз сержантта, ўчоқ биқинидаги харсангда ўйчан қиёфада тиш кавлаб ўтирган Садир нозирга зимдан назар соларкан, мийиғида кулди. Из қувишда ҳар иккиси ҳам онасини кўради энди.

Ҳақиқатдан семиз сержант биринчи довонданоқ сафдан чиқди. Навбатдаги бир зум нафас ростлашдан сўнг қайта қўзғолишга мажоли етмади. Башир чандир уни қўрғонга қайтариб юборди. Тунда из қувмаганидан ўзича хурсанд бўлиб қўйди: «Бу ўлаксалар билан тунда юриб бўларканми!» Аслида бунга ўзининг ҳам

унчалик хоҳиши йўқ эди. Шунингчун тунни қўрғонда ўтказиб, тонг саҳарлаб йўлга чиққанди.

Садир нозир ёлғизоёқ сўқмоқдан қўрғонга қайтиб кетаётган сержантнинг изидан қараб қоларкан, юмшоқлик билан, ҳаммамиз қайта қолайлик, деди. Нега, деган саволга унинг жавоби шу бўлди: «Тоғ кенг бўлса, қаердан ҳам қидирамиз уни». «Тоғамиз, — деди Башир чандир ишчан қиёфада. — Хавфли шахс у. Бугун бирининг жонига қасд қилдими, эрта бир кун бошқа бирини ўлдиришдан ҳам тоймайди». Унинг ваҳимасидан Садир нозирнинг жини қуришди: «Унақа йигит эмас у». Башир чандир унга шубҳали тикилди: «Сизга қариндошлиги йўқ эмасми?!» Бу шаъмадан Садир нозирнинг нафаси ичига тушиб, ортиқ чурқ этмади.

Башир чандир судралиб келаётган Садир нозирга заҳрини тўкиб солгач, елкасини тошга бериб, кўзларини юмди. Оёқларини узатиб, шу созда бир оз ором олмоқчи бўлди. Бироқ, Садир нозирнинг шодон хитоби бунга изн бермади.

— Ия, тандирни ташлаб кетибди-ку, шоввоз!

Башир чандир кўзларини очиб, уни ерни пайпаслаётган ҳолда кўрди. Салдан сўнг ҳавони хушбўй кабоб ҳиди тутиб кетди.

* * *

Жондош тақдирига лаънатлар ўқиб, Гулбулоқдан олислаб бораркан, юзага келган ҳолатдан ғоят таасуфда эди. Яккаш, мени қувлаб келишмоқда-я, ярадор жондорнинг изидан тушгандай, таъқиб этиб келишмоқда-я, ё тавба, бундан ортиқ кўргулик борми, деб ўйларди.

Жондош таъқибга учраш ғоят нохушлигини, у кишида жирканч бир қўрқувни уйғотиб, дунёни тор, жуда тор кўрсатиб қўйишини илк бор ҳис этмоқда эди. Шунингдек, қўрқувда ранг мавжудлигини, бу ранг теварақдаги бошқа ранглар билан қоришиб, совуқ бир тус олишини англаб етганди. Бу қўрқув унинг идрокида формали кишилар қиёфасида шаклланиб, улар чиқиб келган чангалзор ранги билан уйғунлашиб кетганди. Бу манзара ниҳоятда тунд ва даҳшатли эди.

Унинг қаъридан ўпирган совуқ эпкин киши вужудини музлатиб, қочмоққа мажбур этардиким, бундай пайтда бандаси тошлар бағрига сингиси, бирор бир арчага ёхуд бутага айланиб, одам оёғи етиши қийин бўлган тоғлар бағрида абадий қолиб кетгиси келарди. Афсус, тирик вужуд тош қотмайди, шунингдек, арча-ю бутага ҳам айланмайди. У худди ёввойи жониворлардек қочмоғи, бекинмоғи мумкин, холос.

Жондош шу туйғулар исканжасида довонга тирмашаркан, ўзи таъқиб этган одамларнинг не ҳолга тушганлигини энди-энди фаҳхламоқда эди. У таъқиб билан бу қочувнинг ўртасида осмон билан ерча фарқ бўлсада, барибир жуда нохуш ҳолат эди.

У тоғда яшай бошлагандан бери анчагина одамнинг юрагига қутқу сола олганди. Унинг таъқибига учраганларнинг айримлари бу томонларга қайта доримайдиган бўлган. Бу ишни у қизганиш туфайли адо этарди. Четдан қараганда тоғда ҳамма нарса бисёрмавжуд нарсаларни, яъники, жониворларни истаганча қайратиш, дов-дарахтлару ўсимликларни истаганча юлқулаш мумкиндек. Бошда Жондошга ҳам шундай туюлганди. Кейин бирдан унда қизганиш-эгаллик ҳисси пайдо бўлди. Дастлаб сўқмоқ бўйида чўзилиб ётган тоғтерак ёнидан бемалол ўтиб кетадиган одам сўнг-сўнг унинг йиқилиш сабаби билан қизиксинадиган, кейин эса беихтиёр ачинадиган одат чиқарди. Киши ўз боғидаги дов-дарахтларни беш қўлдай билгандек, у ҳам қўрғон жойлашган Булоқбоши ҳудудини чуқур ўзлаштира боргани сайин, арчалар ўз-ўзидан унмаслигини, тоғтерақларсиз сой бўйи ваариб тус олишини, белга урадиган ўт-ўланлар роят нозик келишини идрок эта борди. Идрок этгани сари Булоқбоши тоғлари айтарли даражада бой эмаслигини, ўзи картошка экадиган бет бир вақтлар қалин арчазор бўлгани ва кишиларнинг шафқатсизлиги эвазига эндиликда шипшийдаялангликка айланиб қолганини англаб етаркан, қалбида кучли қизганиш ҳисси бош кўтарди. Бу энди катта ердан узилиб, тоғу-тошни макон тутган одамнинг эгаллик туйғуси эди. У тоғларни ҳаммадан, ҳатто онда-сонда қорасини бир кўрсатиб, уни алқаб кетадиган тоғбегидан ҳам қизғанадиган бўлди.

Бу туйғу унинг қалби ва шуурида пинҳона тарзда юзага келган бўлиб, кейинчалик овчиларни таъқиб этишига ҳам туртки бўлди. Бошда у овчиларга ошқора қарши чиқиб юрди. Аммо бир сафар икки нафар йигитдан ўласи бўлиб калтак егач, бу хатти-ҳаракати фирт бемаънилигини фаҳмлаб, курашнинг яширин йўлига ўтди. Панадан туриб уларнинг юрагига қутқу соладиган бўлди, яъники, ёниб турган оловни ёки ён-атрофни мўлжаллаб ўқ узарди. Ана шунда кўринг ваҳимани. Ўтирганлар кутилмаган бу ҳужумдан довдираб, сичқоннинг инини минг танга санаб қолишарди. Аммо Жондош уларни «ин»да ҳам тинч қўймасди. Пусиб ўтирган жойидан уларни «ин»дан чиқишга ва орқа-олдига қарамай қочишга мажбур этарди. Бу ишда унга арчалару харсанглар, буталару ўт-ўланлар кўмакка келарди. Жондош панадан туриб хаёлига келганини қиларди. Бир жиҳатдан, бу қизиқ эрмак эди. Келувчиларнинг саросимада типирчилашлари, ваҳимага тўла кўзларнинг олайишлари, сўнг думбаларини ликилла-тиб қочишлари — бариси жуда ғаройиб эди.

Аммо у таъқибдан бу таъқибнинг фарқи жуда катта эди. Унинг таъқибига учраганларга эркисизлик қутқу солмас, учраган яланглик уларнинг жонига ора кира оларди. Жондош яланглиқда таъқиб этишдан, яъни ўзини ошқор қилишдан тийиларди. Ҳозир ўзи учраб турган бу таъқиб эса, моҳият нуқтаи назаридан бутунлай бўлакча эди. Бунда қонун кучи ва қатъият устувор эди. Бу таъқибдан шаталоқ отиб қутулмоқ гоят мушкул эди.

Жондош тоғ ҳаётига, ёлғизликка кўникиб, катта ер русумларидан бутунлай айро тушган, унутганди. Бу ҳудудда ўзи хон, кўланкаси майдон эди. Бироқ таъқибчиларга кўзи тушиши билан тоғдаги ҳаёти муваққатлигини, бошқаларга даҳлдор қонун-қоидалар ўзига ҳам бегона эмаслигини англаб етиб, маълум ва номаълум кўрқув исқанжасида қолганди.

У энди шуурсиз бир ҳолатда қочарди. Шунга қарамай, кўнгли илинжга тўла, халос топишга имони комил эди. Қочмоққа, маълум вақт яшириниб юрмоққа бошда зўрға ўзини мажбурлаган одам эндиликда тоғлар бағридан паноҳ қидирмоқда эди. Бу борада у му-

ҳим бир нарсани, яъники, таъқибчиларнинг кўримсиз итини назардан қочирганди. Агар ўша ит бўлмаганида, Башир чандир икки дунёда ҳам унинг изига тушолмаслигини хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳид олиш жониворларнинг учинчи кўзи эканлигини билгани ҳолда итга лоақал кўз қирини ташлашни лозим топмади. Зеро, бунда уни кўпда айблаб бўлмасди. Негаки, исковучларга унинг иши тушмаган, ишонган ити Бўйноқ эса қўрғонини қўриқлашу, унга дум бўлиб юрмоқдан ўзгасига ярамасди.

Жондош сабил қолган тандир кабобга ичи ачиб, илдамлаб бораркан, дўнгга чиққанда тевааракка айрича бир назар билан разм солди. Куз ҳавоси ниҳоятда мусаффо, тоғлар фусункор, бута япроқлари-ю, кўмкўк арча новдаларидан гўё ёғду тараларди. Қизик, аввал ҳам шундай эдимиз, ё энди пайқаяптими?

У илгарилаб кетганига тўла ишонгач, тошлардан бирига оҳиста чўқди. Атрофга яна бир қур кўз солди. Оёғи остига келиб чўзилган итнинг қулоқлари тагини қашлаб, бу хил саргардонликнинг сабабини англаёлмай, нарида ҳўмрайиб турган қоплонни ёнига чақирди. Чипор истамайроқ олға босди-да, пакана арча пайига чўзилди. Даҳшатли тишларини иржайтириб, ириллаб кўйди.

Жондош унинг ҳолатига эътибор бермай, тагин атрофга алаҳсиди. Борлиқ боягидек кўзига ўзгача кўришиб, у яна ҳайратда донг қотди. Шу пайтгача сезмаганини қаранг, жамики нарсадан ёрқин бир шуъла таралмоқда эди. Одатда, дилгир кўнгил бу хил манзараларни камдан-кам ҳоллардагина пайқайди. Жондош эса хуфтон дил ойнаси орқали ҳис этмоқда эди буни. Ҳис этгани сари ҳайронлиги ортиб борарди.

Аслида бу ерда ҳеч қанақа сир йўқ, ҳамма гап, эрkning омонатлигида эди. Эрки омонат одам тевааракдаги нарсаларни тузукроқ фаҳмлаб, борлиқнинг ҳақиқий рангини, жозибасини, тароватини ички кўз билан илғай бошлайди. Жондошда ҳам шу ҳолат юзага тепчиб, ҳайрати суқланишга, суқланиши ўкинчга, ўкинчи аламга айланиб бормоқда эди. Ахир изидан тушганлар уни мана шу муҳитдан мосуво қилмоқ ўйида тиришмоқда эдилар-да.

Жондош уларга нисбатан кучли адоват ҳис этаркан, бу хил қочиб юриши ўзига эриш туюлиб, тагин таъқибчиларга пешвоз чиққиси, эркакчасига бир гаплашиб қўйгиси келди. Шу ўйда беихтиёр ўрнидан қўзғоларкан, биринчи қайлиғи билан боғлиқ чўлдаги воқеалар эсига тушиб, ноилож қайта жойига чўқди. Йўқ, қонун одамлари билан эркакчасига гаплашиб бўлмайдди. Ўшандаям ўжарлиғи қўзиб, ёнганди. Бироқ терговчи йигитга ҳақиқатни уқтиролмаганди. Ҳиссиз ва жиддий нигоҳлардан юрак олдириб қўйган Жондош учун изидан қувлаб келаётганлар даҳшатли бир куч эдиким, бу куч исканжасидан тоғларгина қутқариши мумкиндек эди. У шу важдан тоғлар бағрига интиларкан, бу интилиши тақдир чизигига тушган ўша биринчи тутуннинг давоми эканлигини билмасди. Бу тутун кейинчалик ҳам чийрилмаган, қайтамга янгидан чигаллашишда давом этди.

У қишлоққа қайтиб ҳаммасини унутмоқчи эди. Чўл билан боғлиқ барча нохуш хотираларни қалбидан ювиб ташламоқчи эди. Оғриқли ўйлардан янгича ҳаёт тўлқинлари оғушида халос топмоқчи эди. Янгича ҳаётни у хонадону ўчоқда қайнаётган қозон, шифтдаги чирокнинг нуридан қирмизи тусда товланаётган сўзаналар қоришувида тасаввур қиларди. У айти шу нарсага эришди ҳам. Ўгли ўчоқдан тортиб, қирмизи ранг сўзаналар билан безатилган гўшагача эга бўлди. Бироқ бу сафар эркалаб бағрига тортгани чаён, аниқроғи, сергашово бир нодон бўлиб чиқди. Касалликка даво бор, аммо нодонлигу рашкка чора йўқлигини ўшанда билди. Бир қарашда ҳаммаси жойида, кўнгил хираликка арзийдиган нарсанинг ўзи йўқдек эди. Шунга қармай, оқшомлари уйга қайтмоқдан юраги безилларди. Оқшом ярим соатча дийдиё қилиб олмаса хотинининг егани ичига тушмасди. Тунда эса илондай тўлғониб қўйнига кираркан, кечирим сўрагандай бўларди. Жондош аёлини қучишниям, сўкишниям билмай қоларди.

— Қизғанаман, — дерди аёли узр сўраган оҳангда.— Ўша мегажиндан қизғанаман...

Жондош чўл хотираларига берилгиси келмай, ғудранарди.

— У менинг ўмганимни эзган, эслатма шуни.

Аммо аёли ярасини баттар тирнарди. Тирнаб-тир-наб қонини силқитарди.

— Баданингизга қўли теккан, нафаси теккан, — дерди аёли йиғидан манқаланиб. — Шунини ўйласам ўлиб қўя қолгим келади.

— Унда нега тегдинг, — Жондош тишини тишига босмоққа тиришарди. — Билардинг, яширмаганман. Барини очик айтганман.

— Унда сизни суймасдим-да, — аёли бурнини хунук тортиб, кўз ёшлари билан кўксини юварди. — Яхши кўрганим сайин... чидаёлмайман. Танисам, билсам, сочларини юлардим у қанжиқни!

Жондош шифтга паришон термулиб ётаркан, унда ўша қизганишинини эр қил, бизники бўлди, дегиси келади. Лекин андиша қилади. Андишадан ҳам кўра оқибатидан ҳайиқарди. Аёли жуда серуруғ эди. Орномус дея уларнинг бўрондай кўзғолишидан чўчирди. Бир умр душманлашиб яшашидан ҳайиқарди.

Аёлининг хешлари кекчи эди. Жондош буни нодонлик деб тушунарди. Нодондирки, қайси бир йили кўпқарида қизиққонлик билан қамчи тушириб қолган кўшни қишлоқлик Жамшид чавандозни ҳануз кечирмай келишади. Қамчи еган аёлининг кичик тоғаси эди. Худди қамчини бошқалари ҳам егандай, бари Жамшид чавандозга, чавандозгагина эмас, унинг уруғларига адоват сақлашарди. Урушмоққа пишанг қидиришарди. Кўпқариларда Жамшид чавандозга киши билмас қамчи туширмоққа, отини суриб майиб қилмоққа тиришишади. Яшашдан мақсад худди шудек, бу ишларни ғоят ҳафсала билан адо этмоққа уринишади. Арзимас бир қамчини деб шунчалик адоватга борган бу қариндошлар Жондошни кейин тинч қўярмикан? Улар айб суриштирмайди, ҳўл-қуруққа барабар ўт қўйишади. Жондош уларнинг ўт қўйишларидан эмас, адоватли нигоҳларидан чўчийди. Чунки бу нигоҳлар уни даштда, тўй-маърақада, қисқаси ҳамма жойда таъқиб этади. Бунга эса чидаш қийин.

Бунга сари аёлининг хархашаси ортиб борарди. Аёли уни қарғамасди, ўз тақдирига лаънатлар ўқиш билан унинг жонини халқумига келтирарди. Охири бир куни айтди, дедики: «Қонимга ташна қип юбординг! Қўйдим сени! Уч талоқсан!..

Шундан сўнг Жондош кутган ҳодиса юз берди кўйди. Далада юрган сигири ўз-ўзидан ўлиб қолар, эшаги майибланар, хуллас, куни кеча куёвжон, деб юрганлар уни тинмай таъқиб этишарди. Бу курашнинг энг ёмон жиҳати, зимданлиги эди. Очиқ сўкиш-маса-да, лекин қизим сенга гапираман, келиним сен эшит, қабилида узиб-узиб олишарди. Тугилган мушталар энг ичида қолиб, секингиа оёқдан чалишарди. Бу борада рақибларни на очиқ курашга чорлаб бўларди, на бировга шикоят қилиш мумкин эди. Бирдан бир чора — ё тишни тишга босиб, барига чидамоқ, ё ўзга ерга кўчиб кетиш. Шундан бошқа йўл йўқ эди.

Оқибат, у тоққа кетди. Соғ бандаларнинг фидибидиси-ю, майдалиги, очиқроғи, жаҳолати жонидан ўтиб кетгани боис, гунг одамни дўст, тоғларни эса қариндош тутди. Тонг-саҳарда қишлоқдан чиқа-чиқа кўлига нон тутди. Хотин зоти шу бўлса, минбад уйланмайман, дея қасам ичди. Қасамни ёр тутиб, кўрғонга бош олиб келганда, бу ерда қанча вақт яшаб қолишини ҳали билмасди. Бунда у оройиш истаган кўнгил амрига бўйсунганди. Тоғларга бу даражада кўнгил кўяман деб ўйламаганди. Бир кун келиб тоғлардан айри яшай олмай қолиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Жондошнинг таъқибдан қочишининг сабабларидан бири шу эди. Лоақал бир неча кун бўлса-да, тоғлар бағрида қолиш истагида, унинг пинжидан паноҳ изларди. Боз устига, худди ёввойи ҳайвонлардек, одам боласига ишонмасди. Кўксингни тилиб, тепиб турган юрагингни кафтингда тутиб кўрсатган тақдирингда ҳам гумроҳ бандаларни ишонтириш қийин, деб ўйларди.

Ахир у бир пайтлар бегуноҳлигини пулга сотиб олмаганмиди? Сиртдан қараганда, бу нарса озодликдай бўлиб кўринса-да, аслида у айбсизлигини сотиб олганди. Ўшандаги тағдор қарашларни-ю очиқ таъмаларни, туҳмат замиридаги олчоқликлару очкўзликларни унутиб бўларканми! Унинг тақдирдаги чалкашликлар ўша воқеадан бошланмадимми? Ўшанда жон фидо этмиш даражада севгани қаватида хирмондай савлат тўкиб ўтирган онасидан ҳайиқмай биргина «Ҳа» деган хитобни тилига кўчирганида, йигитнинг нафсо-

нияти топталмаган, турли ҳиссиз бандалар ўртасида «хомталаш» этилмаган ва ҳақиқат очик чехра билан бош кўтарган бўларди.

Қизнинг журъатсизлиги олчоқлар тегирмонига сув қўйди. Йигитни хоҳлаган кўйларига солишга изн берди. Ўшанда Жондош қамалишдан қўрқмаганди. Карахт бўлиб қолганди. Карахтлиги туфайли чўлда йил ўн икки ой меҳнат қилиб топган-тутганларини аямай совурди. Сўраганларини берди. Ўшанда унинг жисмини эмас, руҳини топташганди. Оқибат, у ёруғ куннинг равшанлигига, одамзод лабзининг ҳалоллигига ишонмай қўйди. Бу дард унда узоқ чўзилди. Асорати қолган экан, кейинги дардларига томизғи бўлди. Бу оғир дарддан тоғларга қочиб ҳам қутулолмади. Агар дардинг инсон қавмига алоқадор бўлса, бир-бирига боғланиб келаверар экан. Биргина мисол, изидан тушганлар уни тоғлардан маҳрум этишмоқчи. Қанотини қайириб, нотаниш муҳит қаърига судрашмоқчи.

Шунга қарамай, қутулмоққа унинг ишончи комил эди. Сабаби, юқори қишлоқлик Иззат чолнинг гурунгида кўп бўлган. Унинг ҳангомаларини кўп эшитган.

Иззат чол асли бештутлик. Юқориқишлоққа ўттинччи йиллари қочиб келган экан. Бу ҳақда шундай ҳикоя қиларди: «Босмачи деган номимиз бор эмасми, беш соллат изимдан тушди. Ҳафта-ўн кун товма-тов эргаштириб юрдим. Каттақояда изимни йўқотишди. Чортарафга тусмоллаб уч-тўрт ўқ узишди-да, сўнг келмас бўп кетишди...» Чолнинг ҳикоялари қизиқ ва мароқли эди. Ҳикоялари ўз бағрига тоғларни сингдирганди. Энди эса унинг ўзи тоғлар қўйнида тинчгина ётибди.

Жондош унинг қишлоғида қўним топиши мумкин эди. Чолнинг ўғил ва неваралари унинг жонига ора кириб, ойлаб ёд кўзлардан асрай олишарди. Аммо ёввойи табиатнинг ёввойи хусусиятларини феълига сингдирган эмасми, паноҳни одамлар орасидан эмас, тоғлар бағридан қидирмоқни маъқул топганди.

Жондош бир оз нафас ростловдан сўнг яна йўлга тушди.

Тандир кабоб изқуварларга жуда манзур бўлди.

— Қўли ширин экан, — деди Башир чандир бармоқларини чалп-чулп ялаб. — Қуёндан ҳам зўр тандир чиқаркан-а.

— Тандирни боплайди у, — деди Садир нозир. — Гап этда эмас, уқувда. Масалан, мен шунча урунсамда уникидай чиқаролмайман.

— Кечаги тандирингиз ёмон эмасди.

— Ҳа, энди, биздики эл қатори... Лекин тандирни Жондош боплайди. Таъми узоқ вақт оғзингиздан кетмай юради.

— Нима, кўп отамлашганмисиз дейман?

— Кам эмас...

— Шунингчун, ўқтин-ўқтин ёнини олиб қоларкансиз-да.

Таъқиб давомида бу қайсар йигитга нисбатан адовати кучайиб келаётган Садир нозирнинг зардаси қайнаб кетди.

— Ҳар нарсадан нам олишни бас қил, ука!

— Сенламанг, ака.

— Укам тенги одамсан, сенламай нима, — Садир нозир баттар тўрсиллади. — Тоғма-тоғ лўкиллатавериб жонимни олаяпсан-ку!

— Хизмат бу.

— Ўргилдим хизматингдан!

— Бунақада нафақага етолмайсиз.

— Кераги йўқ ўша нафақасини, — Садир нозир сўкинди. — Бир гектарча ерим бор, тўрт-беш молим... етади шу менга.

— Ҳар ҳолда бешигимни тебратмагансиз, сенламанг, ака.

— Хўп, мана сенламадик, — Садир нозир тумшайиб юзини тескари бурди.

У ўзига зимдан тикилиб турган Башир чандирнинг залворли нигоҳини нақ энсасида ҳис этаркан, қовун туширганини фаҳмлади. Одатдаги эҳтиёткорлиги тагин иродасини бўшаштирди. Тугун тортган қошлари асил ҳолига қайтиб, гўштдор юзида ҳалимли акс этди. Тил бесуяк, кечиринг, ука, деди. Шу аснода Жондошни қочишга ундаганидан ичида жуда ўкинди. Биргина

айтилган сўз билан ўзига бир дунё ташвиш орттириб олишдан ташқари, Жондошнинг ҳам гуноҳини оғирлаштириб қўйганини тан оларкан, Чўлидан жуда хафа бўлиб кетди. Агар у кўзлари жавдираганча, дарвоза қоқиб келмаганида, бу сўзни айтмоқ хаёлида ҳам йўқ эди. Чўли келганида, Садир нозир ҳардамхаёл ҳолатда эди. У ўзи бехос синдириб қўйган дандон сопли пичоғига ичи ачиб турганди. Чўлининг, Жондошингиз одам отиб қўйибди, нима қилдик энди, ака, деган гапни тузукроқ идрок этиб-этмай таассуфла бош чайқаркан, ҳозиргина уйига келиб тушган Башир чандирнинг бу ишга боғлиқлигини ўйлади. Башир чандирнинг дов тўкиб келиши-ю, Чўлининг ҳовлиқиши нечукдир вашини келтирди. Қочсин, деди қўлидаги пичоқдан кўз узмай, оғир сўлиш оларкан, яна таъкидлади: «Қочсин!»

Бор гап шу.

Агар бундан Башир чандир хабар топса, не ҳол юз бераркан?

У ҳамроҳига кўз қирини ташлади. Башир чандир ёнбошлаган кўйи теваракни лоқайд кузатар, кўримсиз ити эса нақ оёқлари тагида суяк ражирди.

Садир нозир итга нафратла тикилди. Агар мана шу махлуқ бўлмаганида, улар бу хил сарсон юришмасди. Башир чандир Жондошнинг чангини ҳам тополмасди.

У қўлидаги чала тозаланган устихонни итга раво кўрмай, четга, тошлар орасига улоқтирди. Унинг бу ҳаракати Башир чандирнинг назаридан четда қолмади. У кулгусини яшириб, томоқ қириб қўйди: «Катта гўдак!»

* * *

Жондош шу кетишда довон тепасида нафас ростлади. Эгнидаги пахталигини яписқа тош устига ташлаб, бир четига омонатгина чўқди. Кўнгли шу қадар ҳасрат истардики, юрагини кимгадир бўшатмоқ ўйида беихтиёр ёнверига аланлаганини сезмай қолди. Аммо бу тоғу тошда дардаш топмоқ мушкул эди. Тошлар салтанати буту борлиққа бепарво ҳолатда сокин мудрар, унинг на у билан, на таъқибчилар билан иши бор, ҳатто кўқдаги қуёш ҳам бу ерга бегонадек эди.

У теваракни ғамгин кузатаркан, жонли эш илин-жида итини ёнига чорлади. Бўйноқ ҳар сафаргидек ақлли кўзларини жавдиратиб, унинг ёнига югуриб келди. Улкан бошини хўжасининг тиззаларига суйкаб, унинг қаватига чўқди. Ташвиш тортма, мен борманку, дегандай аста ҳуриб қўйди. Итнинг ҳуруши мунгли вингшиш билан қоришиб, Жондошнинг кўнглини баттар дилгир қилди. У итни сийпалай-сийпалай, қоплонни ёнига чорлади. Бироқ Чипор келмади. Чўнқайиб ўтирган ерида хушсизгина бир қараб қўйди-да, сўнг аразлагандай бошини ўтириб олди.

Унинг бу ҳаракатидан Жондошнинг юрагидаги ғашлик янада ортди. Ташлаб кетади бу мени, деб ўйлади. Ўша тушкин руҳда уни яна чақирди. Бу гал қоплон қайрилиб ҳам қарамади. Қуйига тикилганча тош қотиб тураверди.

Шу тобда унинг келиб суйкалиши Жондошга жуда зарур эди. Одатда, дилгир пайтларида жониворларнинг суйкалиб эркаланишларидан енгил тортар, ўзга вақтда эса, уларнинг бу қилиғидан юрагида фахр туйғуси уйғониб, гўё тоғлар ёлғиз ўзига дахлдордек, эгалик ҳуқуқидан сармаст бўларди. Бу жиҳатдан у ёввойи жониворлардан улгу олганди. Аниқроғи, табиат ўз қонуниятларини унинг руҳига сингдиришга улгурганди. Ярим ёввойи ҳолда умргузаронлик қилувчи бу банда жониворлар оламининг ўзига хос тартибларидан бошда ҳанг-манг қолиб юрган бўлса, кейинчалик бора-бора ўзи ҳам бу қонуниятларга бўйсунадиган, ҳудуд эгаларига ҳурмат кўзи билан қарашга одатланганди. Булоқбошидек катта ерда ўзини хўжайиндек ҳис этувчи бу одамнинг қўрғони, ўз навбатида, Қўнғир айиқ ҳудудига кирарди. Қўнғир айиқ ўзининг мавжудлигини билдириб, гоҳо қўрғон атрофларига тезагини қолдириб кетарди. Булоқбошининг юқори тизмаси эса Чўнг айиқнинг ҳудудига туташ эди. Ўта ҳайбатли бўлгани боис, Жондош уни «Чўнг» деб атарди. Чўнг йилда бир-икки бор Қўнғирнинг мулкига тажовуз қилиб турарди, бундай кезларда жисмонан анча заиф бўлган Қўнғирнинг бўғиқ ўкиришлари шундоққина қўрғон теварагидан эшитилиб қоларди. Қўнғирнинг безовта овози қулоғига чалиниши билан Жондош Чўнгга пешвоз

чиқар, милтиғини варанглатиб, зўравонни ҳайдаб юборарди. Табиий, зўравон ўзини кўрсатмасди. Кўрсатмаса-да, унинг арчазорда пусиб турганини Жондош савқу бир туйғу билан ҳис этар ва осмонга кетма-кет ўқ узганча тусмоллаб босиб бораверарди. Одам боласи билан тўқнашув ҳеч қачон яхшиликка олиб келмаслигидан бохабар Чўнг ўз ҳудуди томон зипиллаб жўнаб қоларди.

Ёввойи олам қонунига кўра, Булоқбошини ўз мулки деб билган Қўнғир, уни Чўнгдангина қаттиқ қизганар, неча-неча бор жонига ора кирган Жондошни эса шу ҳудудда яшовчи ўнлаб бошқа турдаги жониворлардан бири деб ҳисобларди. Айиқ зотининг қизиқ феъли, бошқа турдаги жониворларни хавфсиз деб билса-да, ўзининг борлигини аён этиб, тез-тез белги қолдириб кетишни яхши кўрарди. Қўрғон атрофида қолдириладиган тезаклари шулардан бири эди.

Жондош унинг бу қилиғидан мийиғида илжайиб қўяр, истеҳзо билан уни «хўжайин» деб атарди. Агар у халақит бермаганида, Булоқбоши алақачон Чўнг томонидан забт этилиб, Қўнғирнинг куни сарсону-саргардонликда қоларди. Турган гап, Қўнғир буни англаб етмас, англаб етолмагани учун ҳам тез-тез қўрғонга ташриф этиб, эгалик ҳуқуқининг белгиси сифатида ё тезакларини, гоҳо эса тераклар танасига тирноқ изларини қолдириб кетарди.

Қоплоннинг қилиғидан нохушланиб, хомуш ўтирган Жондош дабдурустан Қўнғирнинг қилиқларини эсларкан, ҳозирги аҳволи ҳудудидан ҳайдалган айиқнинг ҳолидан пеш эмаслигини фавқулодда фаҳмлаб етди. У тевааракка сергак назар солди. Бу ерда бир вақтлар кулранг бўрилар галаси ҳукмронлик қилганини эслаб, янада ҳушёр тортди. Аммо пастак арчазору бутазорда жон асари сезилмас, ҳамма нарсадан нотанишлик руҳи уфуриб турарди.

У беихтиёр итни бағрига тортди. Чап кафти билан унинг яғринини силади ва шунда Бўйноқнинг ўта сергаклигини, чўлтоқ қулоқларини диккайтирганча гоҳ бетдаги бутазорга қараб-қараб қўяётганини сизди. Демак, кузатишяпти. Бу ерни маскан тутган қандайдир жониворлар уларни кузатишмоқда. Бу ҳол таниш

бўлгани сабабли, Жондош ортиқ эътибор бериб ўтирмади ва ички бир қатъият билан яна Чипорни ёнига чорлади. Қоплон ўша-ўша қилт этмади. Бундан Жондошнинг жаҳли чиқди. Ҳайтовур, вақтида ақлини йиғиб, жониворга тирғалишдан ўзини тийди. Негаки, қоплон азалдан кам суйкалар, кўпинча унинг эркалашларини жавобсиз қолдирарди.

Суйкалишда ҳеч қайси жонивор Оқтушга етмасди. Оқтушни бу йил баҳорда асраб олганди. У улкан чиноқ кийикнинг боласи эди. Она кийик овчилар томонида отиб ўлдирилган бўлиб, Оқтуш тасодифан омон қолган. Жондош уни ёмғирли кунларнинг бирида арча тагидаги қавақдан топиб олганди. Очликдан силласи қуриган жониворни у кўй сути билан оёқлатиб, омон сақлаб қолганди.

Эндиликда қўранинг кенг қисмида диконглаб юрадиган бу жонивор Жондошни ҳар сафар илҳақлик билан қаршилар, тумшугини пинжига суқуб, бармоқларини сўриб ўйнарди.

Оқтуш эсига тушгач, Жондош титраб кетди: «Чўли сўйиб еб қўйган бўлса-я?!» Бу ўйдан қўрқиб кетиб, сакраб ўрнидан турди. Милтиқни елкасига осиб, пахталикка қўлини чўзган жойида ҳуши ўзига келиб, тафин шилқ этиб тушди. Қўрғон томонга йўл йўқ, Чўлига Худодан инсоф тиламоқдан ўзга чораси қолмаганди.

Чўли ундан ҳийла ёш бўлиб, қишлоқнинг олди овчиларидан эди. Қизилқоя бетидаги тўқнашувгача уларнинг муносабати салом-алиқдан нарига ўтмасди. Сўнг дўстлашишди. Бир-бирларининг обдон силласини қуриштириб, кейин ошна тутинишди.

Улар Қизилқояда тасодифан учрашганда, Чўлининг елкасида ҳозиргина отиб ўлдирилган кийик боласи бор эди. Турган гап, Жондош уни ёнидан ўтказиб юбормади. Йўлига кўндаланг бўлди. Сўқмоқ жуда энсиз эди. Оғир юк остида пишиллаб келаётган Чўли нақ тумшуги тагида пайдо бўлган бир жуфт эски этикни кўриб аста бошини кўтарди. Қарасаки, қаршисида собиқ ҳамқишлоғи қовоқ уюб турибди. Авзойи яхшиликдан дарак бермайди. У четланишга улгурмай, қулоғига жуда ёқимсиз гап чалинди.

— Илоё, нафсингга ўт тушсин сени-я! Гўшт егунча ўртанча бармоғимни емайсанми, энағар!

«Энағар» сўзи, сўздан ҳам кўра гапдаги оҳанг оғир ботди унга. Елкасини оғир юқдан ҳалос этиб, қаддини тиклади.

— Нега сўкасиз? Кимсиз ўзи? — деди.

— Энангни эриман!— деди Жондош босиқ оҳанг-да.

— Ҳозир энамни эрини кўрсатиб қўяман! — Чўли милтиғини бир ён қўйиб, енг ҳимармоққа киришди.

— Энамнинг эрини анчадан бери учратолмай юрувдим, яхшилаб бир гаплашиб қўяй-чи!

Жондош ҳам яроғини тошга тираб, пахталигини ечди. Икки забардаст гавда бир-бирига чишпа ёпишиб, олиша кетди.

Чўли бақувват эди. Жондош унданда кучлироқ эди. Шунга кўра кураш узоқ чўзилди. Гап йўқ, сўз йўқ, жимгина олишдилар. Охири Чўлининг ҳоли қочди. Ерда чўзилиб қолди. Силласи қуриган Жондош унинг ёнига чўқди.

— Нега отдинг? — деди ҳарсиллаб.

— Нима ишингиз бор? — деди кўкка тикилиб ётган Чўли базўр нафасини ростлаб. — Нима, товга қорор-вулмисиз?

— Кам қолган,— деди Жондош ўлжага имо қилиб.— Пича кўпайсин эди. Кийик эти егунча, тезак емайсанми, аҳмоқ! Бунақада товда кийик қоладими. Эртасини ўйламайдиган эшак экансан-ку.

— Нафасимни ростлай, тағин олишаман,— деди Чўли бўш келмай. — Айтган гапларингизга пушаймонлар едираман!

— Қизилқояда иккита, Тошлисойда учта қолган. Мана, яна бирини гум қипсан, гумдон бўлгур!

— Бунчалик ичингиз ачир экан, қўрангизда асранг эди, — дея пичинг қилди Чўли.

— Асрайманам.

— Асранг-гу, кейин гапиринг менга. Ҳозир финг дейишга ҳаққингиз йўқ.

— Ўлдирсамам ҳаққим бор!

— Ўлдириш осон экан-да?!

— Нимаси қийин? — Жондош унга ёмон тикилди. — Ўлдираману, анову зовга ташлаб юбораман. Ким ҳам топарди сени.

Чўли тирсагига таяниб, унга ажабсиниб қаради.

— Чинданам ўлдирармидингиз?

— Эмасам-чи!

— Шу бир ёввойи эчки учун-а?

— Ҳа, шунинг учун.

— Буни хуни одамнинг хунидан устунми?

— Устун.

— Миянгизни еб қўйибсиз, ака!

— Сен эса инсофингни. Барини ҳалитдан отиб есанг, кейин нима қиласан?

— Топилар.

— Топилмайди, — Жондош тутоқди. — Кўпайишига йўл қўймайсанлар, қанақасига топилади.

— Ўз молингизга ачингандай, ичингиз куяди-я, — Чўли ҳайратланди. — Чиндан ачинаяпсизми?

— Нима деб ўйловдинг, — Жондош сўкинди. — Ачинмасам, сен гўрсўхта билан ярим кун олишармидим.

— Ака, бу товди жонивори, кимга учраса, ўша отади-да.

— Кўпайтириб, инсоф билан от.

— Қаерда қанча қолганини санаб юрибманми?!

— Қанча қолганини мана мендан сўрамайсанми?

— Чинданам ачинаяпсизми?

— Ҳаммани ўзингдай ўйлаяпсанми?

— Ҳамма товдагини отиб есам дейди, сиз... — Чўли елка қисди. — Мия кетибди сиздан.

Жондош унга ўқрайиб қаради-ю, лекин индамади. Йиртилган енгини қайтадан ҳимариб, олишмоққа ҳозирлана бошлади.

Чўли унинг муддаосини англаб, туриб ўтирди. Эзилган биқинини сийпаб, бир ўлжага, бир Жондошга боқаркан, алам тўла оҳангда сўради:

— Чинданам олишмоқчимиз? — Тасдиқ ишорасидан сўнг у бўкириб юборди:

— Шу бир ҳайвон учун-а?

Жондош миқ этмай, ўрнидан кўзғолди-да, нари бориб, уни кута бошлади.

— Олишмайман! — Чўли тиззаларини кучганча, иддао билан юзини терс ўтирди. — Ана, пишириб энг кийигингизни. Керакмас менга. Шу бир ҳайвонча қадримиз йўқ экан, олишмайман сиз билан.

Жондош чурқ этмай уни кутиб тураверди.

Чўли ундан қўрқмади. Кийикча қадри йўқлигидан баттар алами кўзиди. Яккаш, ўлдираман деди-я, шу бир жонивор учун қонимни ичмоқчи-я, демак, ҳайвондан хароб, ҳайвондан қадрсиз бўп қолибмизда, деб ўйлар, ўйлагани сайин кўнгли ўртаниб борарди.

У шу ўқинчада ирғиб ўрнидан турди. Ўз милтиғига интилган ерида, шартта изига қайрилиб, Жондошнинг милтиғи ёнига борди. Уни қўлига олиб, Жондошга итқитди.

— Отинг! — деди ғазаб ва аламдан бўғриқиб. — Шу ҳайвонча қадримиз йўқ экан, отинг! Отинг деяпман!

Жондош унга бир муддат тикилиб тураркан, яроқ тутган қўли энгини текислади. Сўнг чапини. Олишувда тугмаси узилган экан, чап энги рапидадай осилиб қолди. Жондош уни қайта ҳимариб, милтиқни елкасига осди-да, индамай ортига бурилди. Қўрғон томон йўналди. Чўли сўқмоқда кўксини йиртганча қолаверди.

У қўрғонга қайтиб, қўрада ўраллашиб юрганида, изидан кийикни ортмоқлаб Чўли етиб келди. Елкасидагини бир четга қўйиб, қўра эшигига яқинлашди. Қўрадаги ёввойи жониворларни кўриб, ҳайрон туриб қолди. Симтўр билан иккига бўлинган қўрада кийикдан тортиб жайрагача бор эди. Жониворларнинг деярли бари майиб эди.

— Ия, буларни нима қиласиз? — деб сўради у гинасини тамомила унутиб.

— Нима қилардим, тузалганини тузалгандай қўйиб юбораман, — дея минғирлади Жондош.

— Бари майиб-ку?

— Майиб қилишган, — Жондошнинг унга қарагиси ҳам келмади. — Бири қопқонга тушган, бирини сенга ўхшаганлар отган. Кўзим тушган-тушганини йиғиб келаверганман.

— Емайсизми тандир қип?!

— Нимани?

Чўли унинг қўлидан бемалол емиш еяётган кийик боласига ишора қилди.

— Ундан кўра сени ейман! — Жондош унга таҳдидли тикилди. — Этингни бурдалаб, қозонкабоб қип ейман!

— Келари гап-да, ака, — Чўли бу гапдан сира хафа бўлмади. — Қаранг, семизгина экан.

— Ҳозир кўзимдан йўқолмасанг, ўзингдан ўпкала, бола!

— Бундайчикин ишлар билан шуғулланишингизни, тўғриси, билмасдим, ака, — деди Чўли узрли оҳангда. — Мен сиз билан олишгани келувдим.

— Унда зап кепсан! — Жондош тиззасига суйкалаётган жониворни нари суриб, кўра эшиги томон юрди. — Аламимни ҳеч босолмай турувдим. Юр майдонга!

— Шошманг, ака, — Чўли унинг вазоҳатидан чўчиб, иккала қўлини баланг кўтарди. — Мана, биз таслимиз. Қўл кўтарган одамни урмайдилар, акажон.

— Сен одаммисан ҳали?

— Гуноҳқорман, ака, — Чўли қўлини кўтарганча, ортига тисарилди. — Бу хил ишлар билан шуғулланишингизни билганимда, ўлай агар, отмасдим. Бундан сўнг сира отмайман. Чин сўзим. Отсам, аёлсан денг. Номард экансан денг...

Уларнинг ошначилиги мана шу тарзда бошланганди. Шунга қарамай, Жондош унга кўпда ишонмас, негаки, овчида қасам бўлмаслигини у жуда яхши билади. Аммо бу нарса уларнинг дўстлигига раҳна соломасди.

Жондош оғир ўйлар исканжасида қопдан нон олиб кавшанаркан, Оқтушни бир уюм гўшт ҳолида тасаввур қилгани сайин ичи қизиб борарди: «Борай, Чўлини тиккалай ейман!» дея фулдираркан, бирдан кўзи бутазор томонга соядай сирғалиб бораётган қоплонга тушиб, хаёли чалғиди.

— Овга кетди, — деди ўзини чалғитиш учун.

Бунга жавобан ит гингшиди.

— Келади, — деди Жондош итнинг гингшишини англаса-да, ўзини ишонтиришга тиришиб. — Қорнини тўйғазиб қайтади.

Аммо Бўйноқ тинчимади. Қоплоннинг қайтмаслигини сезгандай, гингшишда давом этди.

— Қайтади, — Жондош итни туртди. — Кўп гингшимай, ма, нондан е!

Бўйноқ нонга қайрилиб қарамади. Жондошнинг томоғидан овқат ўтмай қолди.

— Наҳотки, бутунлай кетган бўлса!

* * *

Жондош қоплонни беҳуда кутиб, ҳийла вақт йўқотди. Сўнг унинг қайтишидан умидини узиб-узмай, ошиқмайроқ йўлга тушди. Таъқибчилар етиб келмасдан бурун қорли қоялар биқинида жойлашган Етимфорга олиб борувчи довон йўлига тушиб олмоқчи эди. Ҳали олдинда Қорадара ястаниб ётарди. Тоғ табиати таваккалчини, шунингдек, тунда тентишларни унча ёқтирмайди. Тунда сал нотўғри ташланган қадам тубсиз жарга қулаш билан яқунланиши мумкин. Буни тажрибадан яхши билган Жондош кун ёруғида кўпроқ йўл босмоқчи эди.

Аввалига у одам оёғи етиши қийин бўлган қорли чўққилар этагини кўзлаганди. Фор тасодифан эсига тушди. Бу хил сарсон тентишдан кўра форда бир неча кун қўнмоқни маъқул топганидан, худди уйига ошиқётган одамдек, қадам олишлари тобора илдамлашиб борарди.

Муқим бошпана одам боласи учун бахтнинг бир бўлаги, осойишталикнинг, том маънодаги, асоси эканлигини бундан бир неча йил муқаддам ўзида ҳис этганди. Аёлининг гиди-бидисидан юраги торикқан кезлари олисдаги тоғларга боқиб, ўша томонларга бош олиб кетгиси келаркан, бу ўйини хаёл ҳолида қолдирмай, бир неча бор тоғу-тошларни маскан тутганди. Ҳатто айиқ ҳам ўнгирсиз яшаёлмаслигини, бўри-ю тулки деганлари инидагина ором ола билиши мумкинлигини ўшандаёқ сезиб, тунлари арча тагида тонг отиришдан маъно йўқлигини англаб, кейинчалик Булоқбошидаги қўрғонда қўним топганди.

Буни қарангки, қўрғон ўз номи билан қўрғон экан. Тоғда бошпанасиз сарсон юрган Жондош эндиликда тунни бирор қавақда ўтказиш учун ҳамма нарсага

тайёр эди. Агар унда мушоҳада этиш салоҳияти жонлироқ бўлганида, у бу истакни тахминан шундай хулосаларди: «Ернинг сийнасини қанчалик тажовуз-корона топтамайлик, охир-оқибат, ҳаловатни унинг пинжидангина топамиз...» Аммо Жондош бу хил фикрлашдан йироқ, худди ёввойи жониворлардек фақат эҳтиёжга бўйсунарди. Ковакни ернинг пинжи деб эмас, шамолу ёгин-сочиндан пана жой деб тушунарди. Ғор унга мана шунинг учун зарур эди. Офтобу шамолда қанчалик тобланган бўлмасин, тун чўкиши билан беихтиёр ҳоли жойни истаб қоларди.

У қиялик бўйлаб бораркан, изидан келаётган итнинг безовта фингшиши гашига тегиб, ортига ўтирилди. Эгасининг норозилигини сезган Бўйноқ тўхтади. Бошини гуноҳкорона эгиб, бир Жондошга, бир узоқда қолган бутазорга боқаркан, бот фингшиди.

— Келмайди, — деди Жондош унинг бошини силаб, мунг тўла оҳангда. — Ташлаб кетди у бизни.

Қоплонни йўқотиш Жондошга қанчалик оғир бўлса, Бўйноқ учун бу мусибатнинг ўзи эди. Ахир у итнинг кўз ўнгида ўсиб-улғайганди-да.

Бошда ўртача мушукдан сал қаттароқ бўлган қоплон итга нисбатан ванимлик сезмай, ортидан соядай эргашиб юрарди. Ўз навбатида, Бўйноқ ҳам уни ўзидан нари сурмади. Қўрғондаги безиён жониворларнинг бири сифатида билиб, дўстона муносабатда бўлиб келди. Тунлари ётоқ жойлари бир. Довондан бўрилар галаси ошиб келадиган қиш кунлари эса бир жону бир тан ҳолда қўрғонни қўриқлашарди.

Чипор бўрилардан ҳайиқмасди. Улар яланглиқда пайдо бўлиши билан қўрғон яқинидаги ясси тош устига чўнқайиб ўтириб оларди-да, даҳшатли тарзда ирилламоққа тушарди. Бўрилар унинг овозини эшитиши билан яланглик четида қотар, гоҳ хурганча нари бери бориб келаётган итга, гоҳ ажал шамширидай чўнқайиб турган қоплонга қараб, увламоқдан ўзга илож топишолмасди.

Қўрғон эгаси тўполон авжига чиққан кезлардагина ташқарилар ва ўт сочар яроғи билан жанжалга якун ясарди. Бўрилар милтиқ шиқирлаши билан ортга чекинар, ўқ саси остида қоронғилик қаърида ғойиб бўли-

шарди. Бунақа вақтда Бўйноқ эгасидан ҳам кўра қоплонга кўпроқ суянар, у ёнидалигида бўрилар галаси ортиқ даражада даҳшатли туюлмасди. Шунга қарамай, Чипорда у ёқтирмайдиган одатлар йўқ эмасди. Энг ёмон қусури, туриб-туриб бирдан овга жўнаб қоларди. Бўйноққа қолса, тек қараб турмасди-ю, лекин кўрғонни қаровсиз ташлаб кетишнинг эвини тополмай қийналарди. Кўрғондан узоқлашиши билан гўё ҳовлини ажал босадигандек, эшик олдидан нари кетмас, эгаси ёнидалигида эса тамомила михланиб қоларди. Чипор бу хил масъулиятдан ҳоли, кўрғонни қора тутган кўйи ўз майлида умр кечиради. Аммо Жондош тоғ оралайдиган бўлса, худди Бўйноқдек изидан қолмас, бамисоли шарпадай эргашиб юраверарди. Унда хонакилик нуқси билан ёввойилик феъли ўртасида мудом кураш борар, улғайгани сари тарозининг ёввойилик палласи тобора залвор тортиб, гоҳо эгасининг амрига итоат этмаслик ҳолатлари кўзга ташланиб қоларди.

Бугунги сарсон-саргордонлик тарози палласига қўйилган сўнгги тош бўлди. У эгасини намоёйишкоро-на тарк этиб, ёввойи олам кучоғига бутунлай сингиб кетди.

Жондош унинг бу қилиғини тўғри баҳолаган бўлса-да, Бўйноққа жуда қийинлигини билиб турарди. Жониворларнинг айрилиққа чидаши қийин, то кўникмагунча ичдан «фигон» чекиб, кўп азоб тортади.

— Шундай бўлиши керак эди, — деди у узоқда қолган бутазорга умидвор кўз ташлаб, қуриқсиган овозда. — Бугун бўлмаса, эртага барибир кетиб қоларди. Қайтамга кўзимдан йироқ юргани маъқул. Кўрмаймизам, куймаймизам. Эмасам, биров отиб қўймадимикан деб, доим жоним ҳалақда юардим. Уни деб не-не кишилар билан жиққамушт бўмадим. Қўявер, ўз кунини ўзи кўраверсин. Мабодо қайтса, қувониб ўтирмаймиз, қайтмаса куйинмаймиз. Келишдикми?

Ит унинг сўзларини бош эгиб тингларкан, барибир изига қайрилиб қарашдан ўзини тиёлмади. «Фигон» тортиши камайгандек эса-да, кўзлари ёшга тўла эди. Бу нарса Жондошга қаттиқ таъсир қилди.

— Оббо, шуниси етмай турувди энди, — деди хирқираган овозда. — Кўз ёшинг нимаси? Сен биргина Чипорга чидаёлмаяпсан. Ана, қўрғонда қанчаси қолди. Нима кечди уларнинг ҳоли, билмайман. Лекин гинг демайшман-ку. Сен эса... Бунақа судраладиган бўлсак, мендан айрилиб қолишинг мумкин. Ана унда кўрасан томошани. Қўрғон тўкилади, кўра тўзийди. Булоқбошини одам босади. Улар бари нарсани еб битиришади. Ана иккитаси мени егани келаяпти. Едириб бўпман. Ейдиган тишини уриб синдирарман...

У газаб устида ортиқча чиранаётганини бирдан пайқайди. Пайқашши баробар сукутга толди. Ҳа, тоғ қанчалик юксак ва бепоён бўлмасин, одам боласи билан қасдлашмоқ ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайди. Шунга қарамай, ўша аҳмоқона истак — қарши чиқиш фикри қайта хуруж қила бошлади. Таъқибчиларга милтиқ ўқи етар масофада яқинлашиб, юрагида борини тўккиси, агар уни тушунишмаса, отишгиси келиб, беихтиёр баданига титроқ кирди. Бу тарзда қочиб юришдан номусланиб, бошидаги яғир теллагини кўтариб ерга урди. Ит чўчиб ўзини четга олди. Аммо уфққа оққан қуёш нуридан фусункор тусга кирган тоғлар уни тезда шаштидан туширди. У жонини эмас, тоғларни қизғанди. Менсиз хароб бўлади-ку булар, деган ўйга келди. Булоқбошини одамлар оёғи остида топталган ҳолда тасаввур этиб, аста инграб юборди. Бир кишига кўп нарса боғлиқлигини, ўз навбатида, бир кишига ҳеч нарса боғлиқ эмаслигини у жуда яхши биларди. Фақат ҳамма гап ўша одамнинг қанақалигида. Биров бор, оғзидаги ошини кўриқлаёлмайди. Биров эса ҳар қандай юҳо нафста тизгин сола билади.

Мингбулоқнинг илгариги қоровули Берди тажанг худонинг балоси эди. Оч арвоҳдай озгин ва новча бу одам тоғнинг тошларигача кўриқларди. Тоққа ким келди, ким кетди, бари унинг нигоҳида эди. Жийрон отини миниб, тоғма-тоғ изғигани изғиган эди. Қизиқ феъли, машина йўлини ўта ёмон кўрарди. Машина ўрмалашни мумкин бўлган тоғдаги барча йўлларга харсанг уюб ташларди. Оқибат, Мингбулоқ кишилар назарида бўрибосар ити бор кўрғондек тасаввур уйғотиб, «дарво-

за»дан ичкариламоққа ҳамманинг ҳам юраги бетлай-вермасди.

Эндиги қоровул Қурбон полвон бўлса, унинг ғирт тескариси — ўлгудек кўнгилчан, боз устига, жуда танбал. Натижада, Мингбулоққа ит ҳам киради, бит ҳам. Бу борада у кулимсираб шундай дейди: «Товди биров еб кетармиди, биродар. Ана, Берди тажанг итдай ирил-лаб нима бўлди. На ўзи еди, на бировга берди. Қурсоғи тўйиб-тўймай ўлди-кетди. Ўладиган бу дунёда товни қизғаниб аҳмоқманми. Ўтган йили ёнғоқнинг ўзидан бир қоп пул қилдим. Бу йил картошкани пуллайман. Бостирманинг тагига етгита новвос қантарганман. Етади шуни ўзи менга. Эрта-индин, постни бўшат деб қолишса, орттирганим қолади-да, жигар. Агар ёмон бўлганимда, биринчи бўлиб сенга ёпишардим. Булоқбошига қачондан бери эга бўп қолдинг, дея бошингга ит кунини солардим. Тўғри, у ернинг ярми совхозники, лекин қўрғонинг бизнинг ерда кўнқайган. Лекин мен сенга тирғалмайман. Гадой топмас ерда туришни хоҳлабсанми, марҳамат, туравер...»

У юраги кенглигидан эмас, ҳафтада бир айланиб келадиган катта тоғбегидан ҳайиққанидан Жоңдошга тирғалмасди. Жоңдошнинг ўз майлида қилиб юрган ишлари тоғбегига жуда маъқул эди: «Сизни жамоатчи сифатида қадрлаймиз, — дерди у. — Булоқбошини сизга ишонганмиз, кўз қорачиғидай асранг уни». Марҳум Берди тажанг ҳам шунга яқин гап қиларди: «Қариндош, сиз у ерда, биз бу ерда маҳкам бўлайлик. Ишингиздан мамнунман. Худо сизга ғайрат, одамларга инсоф берсин».

Бироқ Жоңдош Булоқбошини уларнинг гапи туфайли эмас, тоққа нисбатан меҳри боис қўриқларди. Бу борада у ўзини мисоли читтақдек тутарди. Читтақ шўрлик осмонни мен тутиб турибман деб ўйлагандек, у ҳам, тоғнинг фусункорлиги мен туфайли, деб ўйларди. Бир жиҳатдан, у ҳақ эди.

Жоңдош шаштидан қайтган ҳолда теваракка маъюс боқаркан, бу тоғлар Булоқбошидан кўра серманзара эканини илғади. Инсон қўли тегмаган асрий арчалар, шифил мевага кирган писта-ю зирк буталари бу ерда жуда мўл эди. Айрим жойлар ўрмон тусини

олиб, узоқ-узоқларга чўзилиб кетганди. Бунёд бўлганидан бери мол ораламаган ўт-ўланлар қалин кўрпадай тўшалиб ётарди. Шунга қарамай, бари нарсадан бегоналик нафаси уфуриб турар, киши кўзи гўзал манзарадан ташқари, ёд бир ҳолатни — мудроқ нохушликни бемалол илғай оларди. Кўкиш туман оғушидаги арчазордан тортиб, қияликда думалаб ётган катта-кичик харсангларгача одам боласига ишончсиз кўз билан қараётгандек эди.

Жондош атрофни кузатишда давом этаркан, Булоқбоши тоғлари ғариб ва мискинлигини англаб етди. Булоқбоши тоғлари бу тоғлардек ўзини ўзи ҳимоя қилолмаслигидан ўкинди. Тоққа чиқмоқ истагида бўлганлар Булоқбошига бемалол кела оладилар. Бу тоғларнинг йўриғи эса бутунлай бўлак, биринчидан узоқ, иккинчидан, тўсатдан ва бот-бот айниб турадиган ҳавонинг инжиқлигига унча-мунча одамнинг бардош бермоғи қийин. Ёмғир суви сўқмоқларни ювса, қалин туман, гоҳо булутнинг ўзи бу томонга интилганларнинг йўлини тўсади. Булоқбошига эса ҳатто машинада чиқиш мумкин. Қисқаси, у ернинг Жондошдан ўзга ҳимоячиси йўқ. Демак, унга ҳиссиётга берилиш асло мумкин эмас. У қамалса, Булоқбоши эгасиз қолади, етим кўзидай бўзлаб қолади.

Зиммасидаги масъулиятнинг ниҳоятда улканлигини илк бор юрак-юрақдан ҳис қилган Жондош Чипорни унутди. Бўйноқнинг фингшишига ортиқ эътибор бермай, жадал йўлга тушди.

* * *

Таъқибчилар ундан кам ҳаракатланишмаётган эди. Жондошга насиб этмаган кабобга тўйиб, бир оз нафас ростлаган изқуварлар беўхшов итнинг ортидан лўкиллаб йўлга тушишаркан, Садир милица унинг гўрига ришт қалаб борарди. Беўхшов кўринишдаги бу хил итларни азаддан жини севмасди. Энди эса кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ эди.

Ит бўлмаганида, улар қўрғондаёқ изларига қайрилиб кетишлари мумкиндек эди. Ахир тоғда бировни қидириб топишнинг ўзи бўладими. Бу етмагандек, Башир чандир ўлгудек расмиятчи чиқиб қолди. Тириш-

қоқлигини айтмайсиз. Худди ўта хавфли жиноятчининг изидан тушгандек, бу юмушни ғоят ҳафсала билан адо этмоқда эди. Гоҳ-гоҳида, бу ерларда қуён кўп экан, деб қўйишларини ҳисобга олмаганда, қолган пайт чурқ этмас, йўлда учраган ҳар бир арча ва харсангларга шубҳа кўзи билан қарарди. Унинг назарида, Жондош уларнинг ортидан пойлаб тургандек эди. Жондошни яхши билган Сафир нозир унинг бу қилиғидан ичида кулар ва Башир чандирни тобора ёмон кўра бошлаганди.

Лекин унинг алами ичида эди. Азалдан жуда эҳтиёткор бўлгани боис, ортиқча гап қилишдан ҳайиқиб, ҳатто минғир-минғирни ҳам бас қилганди. Тўғри, йўл-йўлакай Жондошни оқлашга бир неча бор уриниб кўрди ва ҳар сафар Башир чандирнинг гумон тўла нигоҳларига дуч келавергач, тилини тиймоқни маъқул топганди.

Бу ёғи энди таваккал, Жондош тақдирида не бўлса, шуни кўради. Балки унғача манову ярамас чандир жарпардан йиқилиб ўлар, ё ити бирор фалокатга йўлиқар. Ахир ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз. Шунингдек, у Жондошдан ҳам хафа эди: «Галварс, биринчи навбатда манову исқирт итни отиб ўлдириш ўрнига, тайёр кабобни ташлаб, қочиб ўтирибди. Э, юрагинг ёрилмай, ўл!»

* * *

Таъқибчиларнинг итидан ва унинг ғоят ҳид олувчанлигидан бутунлай беҳабар Жондош довон тепасига кун ботиш олдидан чиқиб борди. У сийрак арчали чоғроқ майдончада тўхтади. Мавсумий шамолу бўронлар таъсириданми, бундаги пакана арчалар бир ён шох ташлаб ўсган, бошқа ўсимлигу буталардан асар ҳам йўқ эди. Арчаларнинг шакл-шамойили ниҳоятда хунук бўлиб, қайси бир маънода, бениҳоя азоб тортиган одам боласининг эзгин туришига ўхшаб кетарди. Уқубат буккан, лекин йиқалмаган ва ҳализамон тиззаларига таяниб, қайта қад ростлайдигандек таассурот уйғотарди кишида.

Қудратли бўронлар макони бўлмиш бу довонда кўкка бўй чўзмоқ осон эмас, зеро жонли-ю, жонсиз

нарсаларнинг ягона интилиш манбаи бўлган қуёш ҳам бу масканга ўтай кўз билан боқади. Саратонда чидаб бўлмас даражада қиздирган офтоб, йилнинг иккинчи ярмида хиёлгина илиқ нафасини ҳам раво кўрмайди. Шунга қарамай, арчалар бўш келмайди. Тошлар қаърига чуқур илдиз отганча, замин бағрида мустаҳкам туради. Бой берган нодалари ўрнига янгиларини чиқариб, қишин-ёзин кўм-кўк яшнаб тураверади. Бу болада табиатнинг иши қизик, у ҳеч бир нарсани чиқитга чиқармайди. Қуриган, тўкилган арча шохлари мана энди одам боласининг корига ярайди. Уни тунги салқиндан асраб, емишига маза киритади...

Жондош елкасидаги қопини харсанг ёнига қўйиб, эринчоқ бир ҳолатда ўтин йиғишга киришаркан, қаршисида юз очган манзарага — бир-бирига мингашиб кетган тоғ тизмаларига, олисдаги қорли чўққиларга ҳардамхаёл тикилиб қолди.

У кўз остига олган Етимғор ўша тизмалардан бирида жойлашганди. Оралиқда улкан масофа ястанган бўлиб, ундан нариси доимий музликлар эди. Жондош музликларга ўтмаган. Номоз гунгни имо-ишораларга йўғрилган гурунгларига қараганда, у томонларда улкан ва тажавузкор айиқлар яшаркан. Бироқ бу нарса уни тариқча ташвишлантирмас, бор ҳадиги изидан келётган таъқибчилардан эди. Унинг назарида, одам боласи ҳар қандай йиртқичдан хавфлироқ эди.

Айни пайтда у таъқибчилардан ортиқ хавотирланмас, негаки, улар йўлдан чалғимаган тақдирдаям, бу ерга эрта пешинларда етиб келиши мумкин. Шунингчун, у катта харсанг пойига бемалол жойлашиб олмақни режалаштирган, ҳозирча ўтин ғамламоқдан бошқасини ўйламасди.

У кичкина гулхан ёқиб, ҳийла залворини йўқотган қопни титкилар экан, бирдан юзи қувончдан ёришиб кетди. Шунда ҳам ишонгиси келмай, яна пайпаслади. Йўқ, бармоқлари тегиб турган нарса шиша эди. Ҳақиқатда қўлига илашгани бир шиша ароқ бўлиб чиқди. У ич-ичидан Чўлидан миннатдор бўлиб, яна қопга қўл тикди. Бу сафар уни ҳафсала билан титкилади. Суви қочган нонлар тагидан тагин бир шиша ароқ қўлига илинди.

Тоғ шароитида бу нарса бутун бошли хазина эди. У шунчаки ароқ эмас, дилгир кўнгилга ором бағишловчи, тўнглаган қонни юргизувчи, туманлашган идрокни пешловчи, ёлғиз одамга ҳамроҳ бўлувчи неъмат аъло эди. Буни ҳис қилмоқ учун одам боласи хатарнинг кенг очилган қаноти остида кимсасиз сўқмоқларда тентимоғи, чуқур зовлардан сакрамоғи, тик қояларга тирмашмоғи, тунлари яроқ кучиб ётмоғи, кундузлари тилдан қолгандай, беун, бесас тиним билмай йўл босмоғи, эркидан, кундалик тирикчилигидан мосуво этмоқ қасдида изма-из таъқиб этиб келаётган кимсаларнинг куч-қудратини ҳар дақиқада юрақдан сезиб турмоғи лозим эди. Ичимлик уни ана шу қийноқлардан вақтинча бўлса-да халос этарди. Қисқа муддатга бўлса-да, ўзини одамдай ҳис этмоғига имкон берарди.

Худди шу имкон ҳозир унга ҳаво билан сувдай зарур эди. У ташвишларини унутиб, ҳузур қилмоқ илинжида лабларини ялади. Кўксини тўлдириб нафас олди. Теваракка масрур назар ташлади. Ўздан нарида кўзларига термулиб ётган итга эркаловчи сўзлар айтгиси келди. Аммо бўғзидан сўз ўрнига ғалати хирқироқ отилиб чиқди. У томоқ қириб овозини ростлашга уринди. Кейин итни унутиб, шишалар билан андармон бўлди. Бирини авайлаб қопга жойлади. Йўлда синдириб қўймаганидан суюнди. Иккинчисини оҳиста тошга суяб, қопидан оқ матога ўралган қоқланган гўшт бўлақларини олди. Қоқланган гўшт, одатда, паловга босилади, гоҳида суюқ овқатга солинади. Бунақа шароитда уни қандай қилиб танаввул қилиш мумкин?

У узоқ бош қотириб турмай, гўшт бўлақларининг бир қисмини олов теварагидаги тошларга териб чиқди. Ўтни жонлантирди. Гўштни бу тарзда пишириш қийинлигини билса-да, ўзга йўл қидириб ўтирмади. Шиша оғзидан хўплаб ароқ ичди. Ичи қизиб, боши айлана бошлаганини сезгач, яна хўплади. Орада итига хўрак ташлади. Кейин тагин ичди. Ичгандаям майдалаб-майдалаб ичди. Ичгани сари қулф-дили очилиб, ким биландир дардлашгиси, ҳасратлашгиси кела бошлади. Лекин тоғлар ўзи суяниб ўтирган харсанг каби

тунг эди. Гапирмоқ тугил ҳайқир, фойдаси йўқ. Арчалар, турган гап, ҳар қандай ҳисдан йироқ. Улар шамол билан сўйлашади, бўрон билан беллашади. Одам боласининг дард-ҳасрати улар учун бир пул. Дарвоқе, ити-чи? Ахир бу жонивор инсон қавмига яқин-ку. Жавдираб боқишларини қара! Ичингда не дард бўлса тўкиб сол, барини англайман, дегандай мўлтираб турибди.

Жондош итдан кўз узмаган қўйи, гўшт бўлақларидан бирини қўлига олиб, қизиган томонига тиш ботириди. Шўртанг эт таъбига ўтирмай, афти тиришди.

— Қўрғонда буни ошга босардик, — деди хирқироқ оҳангда. Сукунатда овози ўзига ғалати туюлиб, сергак тортиди. Бу ун гўё четдан келаётгандек, беихтиёр ён-атрофига аланглаб олди. Назари яна итнинг ақлли нигоҳига тушгач, ҳасрат деб аталмиш тўлқин ич-ичидан хуруж қилиб кела бошлади.

— Мана, кунимиз қоқ нону, қоқланган этга қоп ўтирибди, — деди кайфи ошаётганини сезса-да, шиша оғзидан ичимлик ҳўплашдан тийилмай. — Қўрғонда бунга қайрилиб қарамасдик. Энди кўзимизга суртиб-суртиб еяпмиз. Уйда шўрвагинани осиб, сен е, мен е қип ўтирардик. Чипорам кетиб қолмасди. Аммо номард жондор экан, оғир пайтда ташлаб кетди. Кетса энасининг қорнига. Усиз ҳам кунимиз ўтади. Лекин сен ёмон йиғладинг. Номардгаям йиғлайдиларми? Мана, мен йиғласам бўлади. Мени доим алдашган. Маза қип хўрлашган. Кўзимнинг ёғини еб кетимга тепишган. Эмасам, товда менга пишириб қўйибмиди. Юрмасмидим қишлоқда, хотинди белидан кучиб. Йўқ, тинч юргани қўйишмади. Одамзод ўзи шунақа, эсонлик ёқмайди уларга. Доим ниманидир кавлаштириб юради. Кавлаган еридан сассиқ ис чиқармагунча қўймайди. Сассиқ ҳидга эса менинг тоқатим йўқ. Қочдим кейин товга. Жондорларни қавм тутдик. Барибир тинч қўйишмаяпти. Қувфинга одам боласигина чидаркан. Ана, Чипор чидаёлмай кетиб қолди-ку...

Гапиргани сайин юраги дарддан форуғланаётганини сезиб, бир муддат жим қолди. Итини яна сийлади. Ўзи ҳам кавшанди. Кавшана туриб шишани оғзига олиб борди.

— Сарсон юрибмиз, — деди шиша оғзини кафти билан суртиб. — Билсанг, менда ҳечам айб йўқ. Лекин мана қочиб юрибман, иссиқ жойимни совутиб. Тарафимни оладиган одам йўқ, сенда эса забон йўқ. Қочамизда кейин. Кўрасан, тоза сарсон қиламиз уларни. Буни тов деб қўйибдилар. Товда бизни тутиб бўпти. Ўзимга қолса сира отмасдим ўша занғарни. Қарасам, силарга милтиқ ўқталган. Ҳай дейишга улгурмайман. Қўйдим кейин оёғи тагини кўзлаб. Ўқим хато кетди. Яраси ўлдирадиган эмасди, сийдик босиб тузатса бўладиган яралардан эди. Йўқ, у энағар борасолиб милицага айтибди. Нималар деган, худо билади. Ўзи одамлар айниган. Илгари мушглашишлар дўппи тагида бўларди. Ҳозир арзимаган гапгаям милицага чопишадди. Тунов йили тўнғиз овига чиққан шаҳарлик овчилар мени ўласи қип уришган. Уриб-уриб, Оқсойга ташлаб кетишган. Лекин мен бировга чурқ этмадимку. У номард зигирдай сочма ўққа додлаб ўтирибди. Номард-да, номард. Номард билан маза қип уришолмайсан. Салга зақунлашади. Зақундан эса кўрқаман. Йигитлигимда юрак олдириб қўйганман. Ўшанинг кўркуви ҳалиям қовурғам остида яшайди. Эмасам, зақунди олдига тушиб, товма-тов қочиб юармидим...

У куйинди ҳидидан ўзига келиб, гапдан тийилди. Бурун катаklarини кериб, ҳавони ҳидларкан, кўзи четлари куя бошлаган гўшт бўлаklarига тушди. Ошиғич уларни четга тортди. Ортиқ сўзланишга ўзида майл сезмай, эт бўлаklarини бир бошдан кавшамоққа тушди. Орада итини ҳам унутмади.

Жондош таъқибчиларни бутунлай эсдан чиқарган, фароғатли бир алфозда сархуш ўтирарди. Агар Бўйноқ тўсатдан ириллаб қолмаганида, у пинакка кетиши ҳам мумкин эди.

Ит ириллаши билан у гулханга ўтин ташлади. Қўлини ёнидаги яроққа узата-узата қоронғилик қўйнига тикилди. Қоронғида жон асари сезилмас, лекин ичдан шу атрофда ёввойи жониворлар ўралашиб қолганини сезиб турарди. Бу орада Бўйноқ аянчли ғингишиб, унинг қаватига ўтиб олди.

Итнинг дағ-дағ қалтирашидан капалаги учиб, у яроғини шайлади. Бироқ унинг ҳафсаласини пир қилиб,

ялангликда беш чоғли бўрининг қораси пайдо бўлди. Яланг четига чўнқайган йиртқичлар кимсасиз бу довонда ёлғиз ўтирган одам боласига гўё ҳайрон тикилиб туришарди.

Жондош қия тутган милтигини тиззалари устига қўйиб, тўнғилаб сўкинди.

— Йўловчи жондорлар-ку, намунча юрагинг ёрил-маса!

Эгасининг бепарволигидан пишанг олган ит сал олға силжиб ҳурмоққа тушди. Жондош уни тартибга чақирди.

— Жаврамай тек ўтир. Кетишади ҳозир.

Чинданам бўрилар узоқ турмади. Бир оздан сўнг узун-қисқа бўлиб пастга эниб кетишди.

— Эртан форга егамиз, — деди Жондош итнинг яғринини силаб. — Форда бўри тугил, айиқ ҳам писанд эмас бизга. Закунчиларнинг бекорга овора бўлгани қолади. Ҳозир эса бир оз мизғийлик.

* * *

Йўловчи бўрилар таъқибчиларнинг юрагига ёмон гулгула солиб ўтишди.

Бу кеч улар Сариктош бурнида кўним топган эдилар. Сариктош доvon тизмаларидан бирининг бошланиш қисми бўлиб, теварагини буталар қуршаган мўъжазгина сайҳонлик эди. Тик қоя пойидан қайнаб чиқаётган булоқ сувининг шилдираб оқишигина тун сукунатини бузиб турарди. Изқуварлар булоқ учунгина бу ерни танлашган, эндиликда гоҳ баҳслашиб, гоҳ тинчланиб, ширингина суҳбат қуриб ўтиришарди. Башир чандир ўзини бинойидек тутарди-ю, лекин Са-дир нозир чойнинг хуморидан кўп қийналмоқда эди.

— Қани энди, бир чойнаккина аччиқ чой бўлса, — дерди у ҳар икки гапнинг бирида тамшаниб. — Эсон-омон қайтсам, катта сандикдаги хумчойнакка чой дамлатиб ичаман.

— Нега энди сандикдаги чойнакка? — Башир чандир тушунмайди.

— Кўп кетади-да.

— Кичикрофига тўймайсизми?

— Тўймайман.

— Менга барибир, чой йўқ, ерда сувгаям қаноат киш кетаверамиз.

— Бизга сув тўғри келмайди, — Садир нозир бот тамшанади. — Чойга қонмасам, бошим оғриydi. Чойнинг хумори ёмон.

— Шундай экан, чойгум кўтариб чиқиш керак эди, — Башир чандир кинояомуз илжаяди.

— Тушунмадим?

— Қочиб кетишини биларкансиз, ўзингиз билан чойгум олволишингиз керак эди.

— Умримда чойгум кўтариб юрган одам эмасман, — Садир нозир шундай деркан, бирдан ҳушёр тортди: — «Қочишини биларкансиз» деганингиз нимаси?

— Келари гап-да бу, — Башир чандир, ҳовлиқманг, деган маънода қўл силкийди. — Айтганча, кеча унинг қаватида қоплон кўргандай бўлдимми?

— Қўрасини кўрмадингизми, айиқдан бошқа бари жондор бор.

— Бўриям йўқ.

— Бўри кишига эл бўлмайди. Шунинг учун сақламаган чиқар.

— Ҳа-а, қўраси жуда ғаройиб экан.

— Жониворлар дўст тутган уни.

— Гапниям оласиз-да.

— Ўзингиз кўрдингиз, қоплон худди итдай ортидан эргашиб юрибди.

— Лекин Жондошингиз мени жуда қизиқтириб қўйди. Қанақа шоввоз экан у?

— Боши юмалоқ бир одам-да. Қувлаб юришгаям арзимайди.

— Лекин қилган қилиғи арзийди-да.

— Айтмоқчи, у отган одам ўлиб-нетиб қолмадимикан?

— Балоям ургани йўқ. Сочма болдир гўштини титиб юборган экан.

— Ўлмаган экан, бунинг изидан сарсон юриб нима керак?

— Ўлиши шартмиди?

— Зиёни йўқ одам демоқчи эдим.

— Яна ёнини олаяпсиз.

— Ҳар гапдан нам олманг-да буйтиб.

— Нега унда туғишган укангиздай нукул ёнини олаверасиз?

— Юрагим у беайб деяпти-да.

— Буни тергов аниқлайди, суд аниқлайди...

Уларнинг гурунги нарида жимгина ётган итнинг қалтираб қочиши билан бўлинди. Ит улар атрофини бир айланди-да, сўнг гингшиганча эгасининг бутлари орасига уриб кетди.

— Бўри айланишаяпти, — деди Башир чандир қўлига тўппончасини олиб, қоронғилик қўйнига тикиларкан, ҳаяжонли оҳангда. — Яқин келса, отиб оламан.

— Ит эмас, тезак экан-ку бу, — Садир нозир итга нафрат билан тикилди. — Бунинг нимасини бунча яхши кўрасиз?

— Бу жуда бебаҳо ит, — Башир чандир итни силаб-сийпаб тинчлантира бошлади. — Бу бўлмаганида, ҳозир ўтирардик қадрдонингизни қайси қавақдан қидиришни билмай. Бунинг баҳоси сизнинг улоқчи отингиздан баландроқ.

— Бунингиз жуда беўхшовда, — Садир нозир атрофга хавотирла тикилди. — Бизда ҳеч ким буни ит ўрнида кўрмайди.

— Сизда гавҳар билан тошни фарқлашмайди.

— Нимаси гавҳар бунинг, ўзи йўқ бўридан ичи ўтиб ўтирибди.

— Бунга мен турли зотдаги итларни чатиштираве-риб, олти-етти йил деганда зўрға эришганман. Бунда турли зотдаги итларнинг қони бор. И-и, буни сиз қаердан ҳам тушунардигиз.

— Менинг итим буни бир нафасда еб ташлайди.

— Сизнинг итингиз шундан бошқасига ярамайди. Бир тийинга қиммат итингиз.

— Бир итвоз келиб, худонинг зорини қилгандаям бермаганман. Сиз бир тийинга қиммат дейсиз.

— Ўша итвоз аҳмоқ одам экан, — Башир чандир тун қаъридан кўз узмай гапда давом этди. — Итингиз уришолмайди. Икки қурдан сўнг чотини хўллаб қўяди. Жасадига учган бўлса керак. Итни мана биздан сўранг. Бир қарашдаёқ қанақалигини ажратиб бераман.

— Бу касбдан ҳам хабардорман денг?

— Худди сиз отга қизиққандай...

— Фейлингиз ҳам... — Садир нозир муштумига йўталди.

— Оғизга эҳтиёт бўлинг...

Этақда, буталар орасида пайдо бўлган қора кўланка уларнинг баҳсига якун ясади. Кўланка қуюқлашиб, тезда тумандай тарқаб кетди-да, сўнг бирдан чап ёнда пайдо бўлди.

Довонда кўпда ҳаялламаган етакчи бўри негадир таъқибчиларга қизиқиб қолганди. Тўда гоҳ йиғилиб, гоҳ таралиб, гулхан атрофида ўтирганларни синчков кузатмоқда эди.

Тўппончасини ялонғочлаб, тўда дастлаб кўринган томонга тикилиб турган Башир чандир кўп ўтмай уларни чапда, сўнг ўнгда кўрди. Бир оздан сўнг орқа томондан ҳам шитирлашга ўхшаш нимадир эшитилди.

— Ўраб олишяпти, — Башир чандир хотиржам сўзлашга тиришди.

— Ўқингиз етармикан, ишқилиб? — Садир нозир гулхан ёнидаги йўғон хомага кўл чўзди.

— Етарли. Нега милтиқ олмадингиз?

— Товда тунашни туш кўрибманми?

— Яқинлаштириб, бирини отиб олсам, қолгани қочади.

— Пўписага отиб кўринг.

— Ҳозирча бунга ҳожат йўқ.

— Бунинг ўқи узоққа бормайди.

— Етганча-да, — Башир чандир ўнг ёнда пайдо бўлган кўланкага тўппончасини тўғрилади. — Етса, йиқитмай қўймайман.

— Туни билан мижжа қоқмай чиқадиганга ўхшай-миз.

— Касбимиз шунақада.

— Ана, чапда яна бири пайдо бўлди.

— Ўнг томонга ҳам бир қараб қўйинг...

— Ё тавба, наҳотки энди бўриларга ем бўлсак?!

— Назаримда, менда эт йўқ, улар сизга қизиқаяпти.

— Шу пайтда ҳазилга бало борми.

— Яроқ бору, намунча қалтирамасангиз?

— Қўрқмай бўладими, — Садир нозир кўлидаги ходани пўписали силкиди. — Нима, сиз қўрқмаяпсизми?

— Икки оёқли бўридан қўрқмаган, тўрт оёқлиси-дан қўрқармидим.

— Тиззаларингиз қалтираб кетаяпти-ку.

— Бу ҳаяжондан, — деди Башир чандир. — Умрим бино бўлиб ҳеч бўрига дуч келмаганман. Тўқайзорда узоқдан бир кўрганман.

— Чиллада ёмон бўлишади деб эшитганман. Кузда... Итингизнинг қалтирашини қаранг.

— Ўзлариям итдан кам титрамаяптилар шекилли!

— Негадир баданим жунжикаяпти.

— Ҳа, тун анча салқин...

— Бир ўқ узиб кўринг.

Ўқ узишга тўғри келмади. Бўрилар чамаси бирор соатлар улар атрофида ўралашиб, сўнг қумга сингган сувдай бирдан ғойиб бўлдилар.

Улар эса туни билан мижжа қоқмай чиқдилар.

* * *

Жондош ғорга етиб келганда, кун тушдан оққанди.

У йўл-йўлакай семиз куён отиб олган бўлиб, ғорда уни бемалол сарамжонлаш уйида қиялик бўйлаб бамайлихотир келаркан, кўзларида очиққан одамникига хос йилтираш зоҳир эди. Сели оқиб турган юмшоқ ва қайноқ кабобни кўз ўнгидан қуволмай, кўп беҳаловат бўлмоқда эди. Ўтган кунлар давомида қоқланган эт шу қадар меъдасига теккандики, эслаши билан кўнгли ағдарилай дерди. Аммо у қолган этни ташлаб юбормай қолида олиб юрарди. Нега деганда, тоғ шароити инжиқликни кўтармайди. Ёмонликка олса, этигингни чаримини едиради. Кўн олдида қоқланган эт жаннатнинг таоми-ку.

Бундан уч йил бурун чуқурга тушиб кетиб, куни чарм ғажишга қолган икки овчини унинг ўзи қутқариб қолганди. Оч қолган бандаси ваҳший бир тус олишини ўшанда кўрганди. Шу-шу у таомга нисбатан инжиқ кўз билан қарамайдиган бўлган. Бироқ меъдага урган хўрак очлиқдан ҳам баттар бўлишини у мана энди билмоқда. Қорни ғўлдираб, ўзини жуда ёмон ҳис этмоқда эди. Шу тобда бир косагина қайноқ шўрва учун жонини ҳам беришга тайёр эди. Аммо ҳозирги

аҳволида шўрва қўл етмас масофада, уни фақат орзу қилиши мумкин.

У одатига хос хотиржамлик билан фор оғзига яқинлашар экан, чоғроқ қизғиш харсанг олдида тўхтади. Елкасидаги милтиқни қўлига ўнғай тутиб, форнинг қоронғи оғзига тикилиб қолди. Тик босиб боришга юраги чопмади. Ким билади, балки бу ерни айиқ эгаллаб олгандир. Бошқа жониворлар ҳам бунақа қулай жойларни кўпда бегона қилавермайди. Шу боис, у эгилиб ердан тош олди-да, ичкарига улоқтирди. Ўзи эса, ҳар эҳтимолга қарши, милтиқни қия тутиб, харсанг ортига ўтиб турди. Худди ёввойи жониворлардек, у ҳар нарсада эҳтиёткорликни хуш кўрарди. Биладики, ҳар қандай ёввойи жонивор, хоҳ у йирик, хоҳ у кичик бўлсин, ўзидан белги беради. Зийрак одам шунга қараб тарадуд кўраверади. Фаросати йўқлар эса палапартишлиги билан уларнинг ҳужумига рўбарў келиб юрадилар. Ўз навбатида, кўпчилик бунақа пайтларда итини ишга солади. Бироқ Жондош итини аярди. Ҳозир эса Бўйноққа бутунлай суяниб қолганди. Шунингчун, олдинга интилган итини оёғи билан турткилаб ҳайдаганча, ҳарнеки балога ўзи шай бўлиб турарди.

Фор ичкарисидан тошнинг дукурлаб юмалашидан ўзга сас қулоғига чалинмагач, у дадил олға босди. Қоматини сал эгиб форга кираркан, тўрт-беш одим юрмай яна тўхтади. Ҳолатини ўзгартирмаган кўйи ичкарини синчков кузатмоққа киришди.

Шифтдаги ёриқдан тушган нурдан фор ичи вирашира ёришиб туради. Кўзи ўргангач, у ўртадаги тош ўчоқни, ёнидаги бир қучоқ ўтинни, қўлбола ўриндик, — арча фўласини илғади. Фўланинг мавжудлигига қараганда, кимдир бу ерда бир неча кун турган, бутун бошли арчани ўтин ўрнида ёқиб юборишга улгурган. Аммо Жондош бу ҳақда ўйлаб ўтирмади. Уни фор деворларидаги каваклар — «токча»лар қизиқтирмоқда эди.

У ўчоқни айланиб ўтиб, «токча»ларни титкилар экан, уларнинг биридан қоғозга ўроғлик бир неча дамламлик қуруқ чой топди. Бу топилдикдан ўзида йўқ қувониб, қийқириб юборишига сал қолди. Анчадан

бери чойнинг хумори тутиб, ёмон қийналиб келарди. Бир кафтгина бу топилдиқ шу кезде ҳар қандай тансиқ таомдан минг даражада аъло эди. У алланечук қалтираб, чойни димоғига олиб бориб, тўйиб-тўйиб ҳидлади. Хиёл зах иси ўтирган чойнинг таниш ҳидидан вужуди яйраб, кўзлари чақнаб кетди.

Жондош чойни авайлаб ўрнига қўяркан, иккинчи «токча»га ўтди. Бўм-бўш. Учинчи «токча»дан бир бўлак нонқоқ топди. Бурчақдаги тошлар устидан топилган қумфон, айниқса, уни беҳад қувонтириб юборди. Қумфонга кўзи тушиши билан ортиқча тимирскиланишни бас қилиб, ташқарига отилди. Фор пойидаги булоқ бўйига тушиб, қумфонни сувга тўлдирди. Худди ўз қўрғонида юргандек, бу ёғига иштиёқ билан ҳаракатлана бошлади. Қумфонни ўчоққа ўрнаштириб, ўт ёқди. Қуруқ ўтин тез аланга олди. Тутуни фор ичида ўралашмай шифтдаги тирқишга интилди. Жондош ўзини ўтовда ўтиргандек ҳис қила бошлади.

Чой дамлангач, унинг олдида катта муаммо кўндаланг бўлди. Хўш, чойни нимада ичади? Аммо у форнинг қаеридадир идиш борлигини ичдан ҳис этиб, дик сакраб ўрнидан турди-да, яна тимирскиланишга тушди. Тоғдаги бу хил қўнолғаларда бу хил идишлар бўлишини у яхши биларди. Кўп ўтмай фор оғзига яқинроқ «токча»дан кружка топиб олди.

У қўрғонда кечган осуда дамларини хотирлаб, тани яйраб-яйраб чой хўпларкан, бу манзилда ўзидан нима қолдиришни ўйлади. Таомили шунақа — бунақа даргоҳга бош суққан одам ўзидан нимадир қолдириб кетиши шарт. Мана кимдир қуруқ чой қолдирибди. Шу бир кафтгина қуруқ чой бугунга келиб унинг кунига ярамоқда. Умрида чойга бу қадар ташналик сезмаган одамга у энди шунчаки чой эмас, бамисоли бир малҳамдек татимоқда эди.

Жондош форда нимадир қолдиришни ўйларди-ю, ўзи неча кунга қолиши мумкинлигини хаёлига келтирмасди. Чой, турғун маскан тезда унга таъсир этиб, хавф ҳақида ортиқча бош қотирмай қўйди. Худди форда юз йиллардан бери яшаб келаётгандек, қуённи чўққа тортишдан бошқасини хаёлига келтирмасди. Бу истакда қорин вамидан ташқари, хонадон муҳитига нис-

батан иштиёқ ҳам зоҳир эди. У ғорда ўзи сезмаган ҳолда хонадон ҳавосини тотмоқда эди. Хушбўй чой унинг юмшоқ таомга бўлган ҳавасини бўғиб, қуённи кечки овқатга қолдирди. Уни бамайлихотир пиширмоқни дилига тугди. Бу энди хонадонга хос хоҳиш бўлиб, ёввойиларча ҳадикдан йироқ эди. Қочиб юришлари ғўё тушида кечгандек, у ҳеч нарсани ўйламай қўйди.

Чойдан сўнг Жондошни мудроқ босди. У беихтиёр болишни тирсагига тортмоқчи бўлди. Бироқ болишга чўзилган қўли муаллақ қолиб, у ёнбошига ағдарилиб тушди. Уйқуси қочиб, ўзини ғорда кўраркан, қовурғасининг тагида аламли оғриқни ҳис этди. Шунда тагин ҳаммаси эсига тушиб, дили хуфтон тортди. Тоғнинг қайси бир пучмоғида изидан тушганлар изғиб юрганни, ҳозирги ҳолати муваққатлигини, ғор ҳеч қачон кўрғон ўрнини босолмаслигини хаёлидан ўтказаркан, тўнғиллаб сўкинди. Дум бўлиб келаётган ҳукумат одамлари кўзига янада балодай кўриниб, агар уларнинг ортидан қонун бўй чўзиб турмаганида, ўлақолса бу тахлит қочиб юрмаслигини ўйлади. Афсус қонун мардликни кўтармайди. Унинг назарида, қонуннинг кўзи кўр, қулоғи қар эди. Ҳақиқатни тезда кўрмайди, шовурни эса дарҳол илғай қолмайди. Ҳақиқатни тиклайман деб, ўрта ерда белини майиб қилиб қўйиши мумкин.

Жондош ўша йиллари бу одамлардан шу қадар юрак олдириб қўйгандики, бу тарзда сарсон қочиб юришидан ори келиб, ҳар чоқ уларга пешвоз чиқишни ўйлаганида, чўлдаги воқеа яна бирдан эсига тушиб, тезда бўшашарди.

Ўшанда мардлик дея, номусини ўртага қўйиб нимага эришди у? Ўтмиши қоронғи бўлган ожиза бир бандасининг бахтини очмоқ ниятида қилган барча хатти-ҳаракатлари охир оқибат нима билан яқунланди? Бу-ку майли, лекин ўшанда ўртада бўлиб ўтган гап-сўзлар ҳанузгача кўксини ўтдек куйдириб келмаяптими? Эсласа, ҳозиргача вужуди қалтирайди. Ўзиям жуда содда бўлган экан-да. Содда бўлмаса, юрак кўрини келиб-келиб ўша семиз терговчига тўқармиди. Терговчи эса уни аҳмоқ санаб қулган. Кейин кўзларини

бақрайтириб: «Қиз зотига қаҳот келганми, кимдандир қолганга осилмасанг», деган. Жондош жавдираб деган: «Майли, биз шуни деганмиз. Бечора бир адашибди. Яна бўталмасин дейманда. Энасини кўрдингиз, аждаҳо! Ҳақиқат қип беринг, ака». Бу гапдан терговчининг бурун катаклари керилиб, афтига жирканиш ифодаси қалқиган: «Қандай қилиб ҳазм қилдинг уни, а? Шахсан мен ўқчиб юборардим...» Жондош ялинган: «Бу энди менинг ишим, ака. Фақат сиз ҳақиқат қип беринг. Энасининг қўлида қолса, қийин бўлади унга. Яхшими-ёмонми танмаҳраим...» Терговчининг ҳайрати баттар ошган: «Ўзингни ўйласанг-чи, галварс! Қамалай деб турибсану, тагин ўша қанжиқнинг гамини ейсан-а». «Қанжиқ! — Жондошнинг бармоқлари терговчининг ёқасига чирмашган. — Менинг хотиним ҳали сенга қанжиқ бўлдим?! Ҳозир оғзингдан қонингни оқизаман сен ифлосни!» Терговчи семизлигига қарамай, эпчилгина экан, шу воқеа устига келиб қолган новча бир милица кўмагида уни хамирдай ийлаб ташлаган. Кейин у ўзича мурувват кўрсатган, аниқроғи, Жондош унинг мурувватини сотиб олган.

Ўшанда йигит шунчаки калтакланмаган, руҳан синдирилганди. Қалбидаги ардоқли туйғулари ўзгалар оёғи остида шафқатсиз суръатда топталганди. У бамисоли яйловдаги той эди. Жилов нима, эгар нима билмасди. Кенг яйловда ўз майли, ўз кўйида эркин чопқиллаб юрарди. Дунёни худди даштдек ям-яшил ва беғубор деб биларди. Дашт бучмоғида майлига тизгин солмиш кучлар борлигидан беҳабар эди. Тўғри, эркин тойчоққа бир кун келиб тизгин урилади. Бу табиий ҳолат. Аммо ҳамма гап уни қандай ҳолатда тизгинлашда. Юган қўполлик билан урилса, тойчоқ буни бир умр эслаб қолади. Юганнинг шилдирашиданоқ бадани қалтирайдиган ва шу биргина азобнинг ўзиданоқ феълида мавжуд ноёб хусусиятларидан мосуво бўлиши ҳам мумкин. Титроқ эса унга бир умр йўлдош бўлиб қолади.

Жондош туйғу бобида тойчоқдек эркин эди. Оламини тўғри йўл ҳолида тасаввур этиб, унда адл елиб бораётган жойида чалиб йиқитишди. У бўй бермасликка тиришди. Тиришгани сайин баттар эзишди. Буни сира кутмаган эмасми, кўрқувга йўғрилган ҳайратдан

донг қотди. Донг қотганидан фойдаланиб, янада қийнашда давом этишди. Одатда, даштда шамолдек эркин юрган тойчоқ бўлаётган ишларни идрок этмоқ ниятида бир зумга тик қотади. Уста чавандоз ана шу фурсатдан фойдаланиб, қўлидаги юганни азиятсиз сола билади. Нўноқ ва бешафқати эса бу вазиятдан фойдалана олмагани етмагандек, ўзини тўрт томонга урмоққа тушган жониворни азоблашда давом этади.

Оқибат, юган шовурини эшитиши биланоқ беихтиёр титроққа тушадиган отдек, Жондош ҳам қўрқувни ўзига мерос қилиб олганди. Қисқаси, у эгар урилмай туриб майиб қилинганди.

Йилда бир неча марта қўрғонга чиқиб келадиган Садир нозирнинг ўзидан эмас, устидаги либосидан юраги увишарди. Садир нозир уни ўзига қанча яқин олмасин, Жондош унга барибир ишонмасди. Ошини қилади, сувини қилади, лекин ҳеч инонмайди. Садир нозир қўрасидаги кийиклардан бирини сўраб қолишидан чўчиб, ундан қўзисини аямайди. «Жондош, — дейди Садир нозирнинг меҳри ийиб, — бу ишинг менга маъқул. Сен қўрғонга келганингдан бери товда жондор кўпайди. Қани энди, ҳамма сендай бўлса. Кеча Пастқишлоқдаги Карим ўрмончини хўп сўқдим. Тудақоядаги тўнғизларни отиб, темирийўлчиларга пулларкан. Қилмишига яраша таъзирини берай десам, кўзкўзга тушади. Садир нозир ёмон товушқондай ўзиникини ўзи ейдиган бўпти деган гапдан ийманаман. Тавбасига таянтирмай десам, қилиғи ҳеч куракда турмайди... Ҳеч бўлмаса, товди сен асра, боврим».

Шу гаплардан сўнг ҳам Жондош унга ишонмайди ва ҳамиша ортидан сўкиб қолади: «Бир қўзимни еб кетди-я, энафар!»

Жондош эзгин хаёллар оғушида бир муддат бош эгиб ўтиргач, сўнг ташқарига назар солди. У ботаётган қуёш нуридан қизғиш тус олган қорли чўққиларга, ҳалитдан қорая бошлаган қалин арчали дарага бир-бир кўз ташларкан, чеки-чегарасиз туюлган бу тоғутошдан ўзини қидириб топишларига ишонгиси келмади. Оёқдан ҳориб қайтиб кетишади, деб ўйлади. Бу ўйдан энгил тортиб, ёнида ётган қуённи тозаламоққа киришди.

Қопадаги шиша унинг кўнглини илтиб турарди. Ичимлик юмшоқ кабоб билан йиғлаб кўришади. У оғзининг суви қочиб, тамшаниб кўйди.

— Эти менга, суяги сенга, — дея итига ҳазиллашган бўлди.

Таъқиб давомида чехрасига биринчи бор табассум югурди.

* * *

Итнинг қаттиқ вовуллашидан уйғонганда, тонг ёришганди. У эс-ҳушини йиғиб олгунча бўлмай, нимадир «пақ» этди-да, Бўйноқ ангиллаб юборди. Қани энди, милтиғи топила қолса. Жондош яроғини қидираркан, ғор оғзида новча бир кўланка пайдо бўлди.

— Қимирлама, отаман!

Жондош буйруқнинг моҳиятини англамай, ҳануз милтиғини изларди. Милтиқ нарида, ғор деворига суёқлик турар, у эса ўчоқ атрофида тимирскиланарди. Қора шарпа қуюндай бостириб келди-да, унинг кўллари қайирди. Жондош қаршилиқ кўрсатишга улгурмади. Боз устига, шарпа жуда кучли экан, зумда уни ерга михлаб, билагига кишан солди. Кейин бир силтаб ўтиргизиб кўйди.

Кутилмаган бу талатўздан базўр ўзига келган Жондош ғор деворига беҳол суянаркан, шундоққина тумшуғи тагида дум силкиб турган беўхшов итни кўрди. Унга ҳов бирда кўзи тушгандай бўлувди. Сўнг тепасида шифтдай бўлиб турган кўланкага разм солди. Башир чандир тантанавор қиёфада илжайиб турарди.

Шу орада ғор оғзида яна бир қора пайдо бўлди. У истамайроқ ичкарилади. Жондош Садир нозирни таниб, тесқари ўтирилди ва шундагина ғор деворидаги яроққа кўзи тушиб, беихтиёр ўша томонга интилди. Башир чандир тиззаси билан елкасидан босди.

— Қаёққа полвон? — деди дўқ ва киноя аралаш.— Тек ўтирсангчи энди. Ё яна қочмоқчимисан? Қочиб бўлсан!

Жондош деворга елка тираб, унинг афтига газабнок тикилди. Кейин нигоҳини Садир нозирга қадади. Садир нозир унга қарамасликка тиришиб, ташқарига ғамгин термулиб турарди.

Башир чандирда қувонч ҳисини баҳам кўриш истаги туғилди шекилли, бирдан итини мақташга тушиб қолди.

— Айтдим-ку, бу бебаҳо ит, — деди Садир нозирни гапга тортиш умидида. — Кўрдингиз, адашмай топиб келди. Эрталабгача кутсак, кейин бунинг чангини ҳам тутолмасдик. Тўғри, тун йўли кўр, лекин хизмат хизмат-да. Роса чарчадингиз-а? Ҳечқиси йўқ. Бир ухласангиз ҳаммаси ўтиб кетади.

— Ухлаш учун яна шунча йўл босиб, изимизга қайтишимиз керак, — дея тўнғиллади Садир нозир ташқаридан кўз узмай.

— Муҳими, топшириқни бажардик, бу ёғи энди осон, — Башир чандир гўлага чўкаркан, ҳузур қилиб керишди. — Хўш, итга тан бердингизми?

Садир нозир юввошгина чўзилиб ётган итга хушсизгина қараб қўйди.

— Билмадим, итларга унча укувим йўқ.

— Қовоқни очинг, ака, — Башир чандирнинг овозига зарда инди. — Бир кеча ухламапсиз ухламапсиз-да.

— Икки кеча... — Садир нозир оғзини катта очиб эснади.

— Бирига мен эмас, бўрилар айбдор. — Башир чандир негадир кулди. — Сизнинг гапингизга кирмаганимда буни алақачон қўлга туширган бўлардик. Тунди кўзи кўр, деб доим этагимдан тортиб келдингиз.

— Сизнинг омонлигингизни ўйладимда, ука.

— Бу учун раҳмат. Аммо энди қовоқни очинг! Қовоқ-тумшук қилган одамни жиним севмайди. Дарвоқе, мана ўчоқ... э, қумғон ҳам бор экан. Чойни шу ерда ичсак ҳам бўлади. Чой-чой деявериб, одамни роса хит қилиб юбордингиз-ку.

«Чой»ни эшитиб, Садир нозир сергакланди. Ўтирган ерида бўйнини чўзиб, ўчоқ бошига қаради.

— Қумғон дейсизми? — деди ноишонч оҳангда.

— Қумғон-қумғон, — Башир чандир бояги тала-тўнда ағдарилиб тушган қумғонни қўлига олди. — Сиз ўтти юриштиринг. Мен сув опкелай. Лекин кўзингиз мана бунда бўлсин. Тагин қочириб қўйманг. Нақ менадан кўрасиз-а. Қўли боғлиқ бўлгани билан оёғи... Ҳеч бўлмаса шу юмушни эпларсиз.

— Пичинг қилманг, ука.

— Хай, мана пичинг қилмадик.

— Ҳар ҳолда мендан кичиксиз.

— Ўтни ёқинг, ака, — Башир чандир дарров муро-сага кела қолди. — Йўл оғир, қоринни яхшилаб тўйғи-зиб олайлик.

— Чой биланми? — Садир нозир энсаси қотгани-ни яширмади.

— Нега чой билан? — Башир чандир оғир бўлиш-га тиришди. — Мана бу қопдагини баҳам кўрамыз. Бундан кейин ҳаммаси ўртада. Бу ёғига сен е-мен е деб кетаверамиз энди.

Жондош бўлаётган гап-сўзларга бефарқ эди. Қўлга тушгач, негадир у жуда лоқайд бўлиб қолган, ҳатто форга кираверишда ўлиб ётган Бўйноққа ҳам ачинмай кўйганди. Қолбуки, ит унга туғишганидан афзал эди.

Башир чандир булоқдан қумғонни тўлдириб қайт-ди. Ҳануз жойидан қўзғолмай ўтирган Садир нозирга ортиқ тирғалмай, ўзи ўт ёқди. Жондошнинг қопини титкилаб нон олди. Сўнг негадир оёғи остида ётган шишани ёруққа солиб кўрди. Бошини чайқаб, мийи-фида кулди.

— Зиёфат зўр бўлганга ўхшайди, а?

Жондош чурқ этмади. Шишага анчайин қараб кўйди-да, бошини деворга тираб, кўзларини юмди.

Ҳақиқатда кеча тунда яхшигина зиёфат бўлганди. Жондош уни ўта ҳафсала билан уюштирганди. Худди кўрғонида эмин-эркин юргандек, ошиқмай қуён эти-дан қулинг ўргулсин кабоб ҳозирлаганди. Этни шун-чаки чўпга тортмай, уни арча новдалари билан сийпа-лаган, булоқ бўйидаги хушбўй ўтларни эзиб суртган, хуллас, кўнглига нима келса, ўшани адо этиб, ажойиб кабоб пиширганди.

Аввалгидек шиша оғзидан ичмай, ичимликни круж-кага қуйган ва қисқагина қадаҳ сўзи айтишдан ҳам эринмаганди. Одатда, қадаҳ сўзи кўнглиг осойишта пай-тида айтилади. Кўнгли тинч одамгина тўрт-беш сўзни кавшарлай билади: «Бўйноққинам! Вафодоргинам! — деганди тунда итини улфат тутиб. — Сарсон юришларимиз мана бутун тубига етди. Емишимиз эт, тўшаги-миз тош бўлса-да, худога шукр, тинчмиз, хотиржам-миз. Бу ёғига энди ҳеч ким бизни безовта қилолмай-

ди. Яна озгина чидаб берсак бўлди, тов яна ўзимизники... Яна нима дейин. Шу-у, бизга қасд қилганлар паст бўлсин деймиз-да. Еганимиз эт, ичганимиз мой бўсин деймиз-да. Қани, оддик эмасам».

Шу тариқа, у ўзини, ўзига қўшиб итини хўп эркалаган. Шишани бўшатиб, кабобни паққос туширган, сўнг тошдай қотганди. У форни қўрғон тусмолаган, акс ҳолда бу тарзда гафлат босиб ётмаган бўларди.

Мана энди тунги зиёфати бурнидан булоқ бўлиб оқмоқда. Жондош ичдан инграшиб қўйди.

Башир чандир қўлидаги шишани четга улоқтириб, оёққа қалқиди. Фор ичини қизиқсинаб кузатмоққа тушди.

— Худди қўлда қазилгандай, — деди касбига хос синчковлик билан ҳар бир кавакка кўз ташлаб. — Деворлари сип-силлиқ, токчалари ҳам бор экан. Э, манову тузми? Тугуни чириб кетибди. Бу ерда одамлар яшаганми дейман? Қуримлар эски, жуда эски... Топган жойини қаранг буни. Тоғда шунақа жой бор деса, биров ишонмайди.

Унинг валақлаб, фор бўйлаб санқишини кузатиб ўтирган Жондош аламли кулимсираб, қайта кўзларини юмди. Кўксини тўлдириб нафас оларкан, киши билмас, секингина хўрсиниб қўйди.

Йигитнинг бу ҳолати оёқлари куликланган бўрини эслатарди. Қачонки бўрилар ноилож қолсагина мана шу созда миқ этмай ётади. Ҳатто ирилламоқни ўзига эп кўрмайди. Аммо индамай ётса-да, ичида қуюн яшайди, бўрон қутуради. Ичдаги бу тугён лоқайдлашган нигоҳда дам-бадам акс этишини демаса, қолган пайт уни сезиш қийин, гўё тош. Бироқ мана шу «тош» ичидаги бўронда умид яшайди, қутулмоққа илинж яшайди...

Башир чандир шақирлаб қайнаётган қумғонни четга тортиб, қуруқ чой қидира бошлади. Аввал қопни титкилади. Кейин ўчоқ бошини кўздан кечирди. Тополмай, Жондошга мурожаат қилди.

— Чой қани, оғайни?

Жондош қилт этмади. Кўзларини очиб-юмиш билан чекланди.

— Лаънати, тилдан қолганми бу! — Башир чандирнинг жаҳли чиқди.

— Қизишманг, ука, — Садир нозир ўрнидан қўзғолиб, ўчоқ бошига келди. Тошлар орасига қистириғли қовозга ўралган чойни осонгина топди-да, зарда аралаш деди: — Яхшилаб қараш керак, жигар.

— Сизнинг гамингизни еяпманда, ака, — Башир чандир кулди. — Неча кундирки чойнинг хуморига чидаёлмай туядай бўкириб келаяпсиз. Бир мириқинг дейман-да.

Садир нозир туяга менгзалишидан хафа бўлиб, тўмсайди. Бироқ чойнинг гуркираган ҳиди ортиқ қовоқ уюшига йўл қўймади. У ҳарслик билан қумфонга тикилди. Ютина-ютина, дуч келган тошни тагига тортиб ўтираркан, ёш боладай кружкага қўл чўзди.

— Биринчи пиёла чой қайтарганники эмасми? — Башир чандир илжайди.

— Кейин ичарсиз, ука, — Садир нозир кружкани тортқилагандай, юлқуб оларкан, титраб-қалтираб, лабларини куйдириб, чой ҳўплай бошлади.

— Ё тавба, чойнинг хумори шунчалик ёмонми, а? — Башир чандир ҳайрон бўлди. — Қалтирашингизни қаранг. Ошиқманг, ака. Бемалол ичаверинг. Чой кўп, етмаса яна қўйиб бераман.

Башир чандир унинг ҳаракатларини бир муддат қизиқсиниб кузатиб тураркан, елка учуриб қўйди. Кейин қумфон оғзидан кўтарилаётган ҳовурга бурнини тутиб, бот бош чайқади.

— Чинданам тоғда чойнинг ҳиди бошқача бўларкан. Гупиллашини қаранг. Сиз, ака, жонни қадрини билладиган одам экансиз. Лаззатлана билиш ҳам яхши хусусиятда. Мен эса унча-бунча нарсани фарқлавермайман...

— Ёшсизда, — Садир нозир бир зум тин олиб, терчиган бурни устини енги билан суртди. — Ёшлар яхши билан ёмонни фарқлай билмайди.

— Яна пичингми? — Башир чандирнинг ранги ўчди.

— Нега пичинг бўларкан, — Садир нозир чой ҳўпламоқда давом этди. — Гапнинг ростиям шу-да, иним.

— Зардаларингизни тарозига солиб кўрадиган вақт етганга ўхшайди... — Башир чандир янада жиддийлашиб, Жондош томонга маъноли қараб қўйди. — Рапортга айрим англашилмовчиликларни қўшиб кетишимга тўғри келади шекилли...

Унинг нимага шаъма қилаётганини фаҳмлаган Са-
дир нозирнинг нафаси ичига тушиб кетди. У қаншари
остидан, оғзида кружка, гоҳ унга, гоҳ Жондошга бо-
қаркан, дардини базўр яширган одамдек, секин «уф»-
лаб қўйди. Негаки, у қишлоқ одами. Қишлоқ одами
эса ўзиникини бегона томонидан зуғумланишини кўпда
ёқтиравермайди. Аммо бу туйғуни очиқ эътироф этиш
хавfli эди.

— Туни билан тиним бермадингиз, зардам шундан,—
деди ёлғонлаб.— Оёғим оғриб, биқиним санчаяпти.

— Хизматчилик, чидаш керак, — Башир чандир-
нинг шубҳаси ариб, қараши юмшади. — Биз бундан
баттарларини кўрганмиз. Сиз эса бир кечага чидамай
ўтирибсиз.

— Сиз ёшсиз-да.

— Сиз ҳам қари эмассиз.

Чойдан сўнг улар кўзғалишар экан, Жондош бир-
дан тилга кирди.

— Ёққан ўтинингни ўрнини тўлдириб қўй! — деди
катъий оҳангда. — Бу ер сенга энангни уйи эмас, еб,
туриб кетгани. Тўлдири ўрнини!

Башир чандир ҳайрон туриб қолди. Кейин, бу нима
деяпти, деган йўсинда Садир нозирга ўтирилди. Са-
дир нозир воқеани тез фаҳмлаб, ўчоқ бошини йи-
гиштирмоққа киришди.

— Таомили шунақа, — деди сочилган ўтинларни
бир ерга жамларкан. — Биздан кейин ҳам киши ке-
лади. Тов шаҳар эмас, бу ернинг ўз қонунлари бор.

— Қанақа қонун? — Башир чандир кулмоққа ти-
ришди-ю, эплаёлмади.

— Қўлингдаги гугуртни анову ерга қўй! — деди
бунга жавобан Жондош ўша жиддий оҳангда. — Кўри-
нарли кип қўй! Қидирган одам топадиган бўсин!

Башир чандирнинг ғазаби кўзиб, унинг устига бо-
стириб борди. Садир нозир орага тушиб, уни четга
сурди.

— Айтганини қилинг, — деди тап тортмай. — Гу-
гуртни жойига қўйинг-да, ташқаридан ўтин териб ке-
линг. Акс ҳолда, тоғ таомилини бузганингиз учун йўлда
бирор фалокатга йўлиқасиз.

— Бидъат! — Башир чандир сўкинди.

— Бидъат эмас, таомил бу, — Садир нозир унинг кўзларига тик қаради. — Шаҳарга ўхшаб бу ернинг ҳам ўз қонунлари бор, укам. Кўп ўрлик қилмай, айтганларимни бажаринг.

— Сиз ҳаддингиздан ошаяпсиз лекин!

— Қонунга бўйсунаяпман. Ахир сиз қонундан четга чиқмайдиган одамсиз-ку. Бу ернинг қонунига ҳам бўйсунинг-да.

— Аҳмоқона қонун!

— Тилга эрк берманг! — уни тузлашга имкон топилганидан Садир нозир ўзида йўқ шод эди. Баҳонада бу калондимоғ йигитни яхшилаб эзиб қўядиган бўлди-да. У овозига жиддий ва ваҳимали тус бериб деди: — Тоғ руҳини ранжитманг, иним! Ғазабланса, унвон-пунвонингизга қараб турмайди. Шундай чатовингизни чиқарадики, қочгани жой тополмай қоласиз.

— Шу гапларга мени ишонади деб ўйлайсизми? — Башир чандирнинг эътирози бу гал анча суст чиқди.

— Ишониш-ишонмаслик сизнинг ишингиз, — Садир нозир ўчоқ атрофини саришталашда давом этди. — Менинг ишим огоҳлантириш. Лекин ўтинни ғамлашингизга тўғри келади. Катгазангликни шаҳар кўтаради. Бу ерда ҳамма бир. Боринг, ўтин териб келинг!

— Мен хизматдаги одамман, ортиқча нарсага алаҳсишга ҳаққим йўқ.

— Нима, мен пода боқаяпманми? — Садир нозир қумфонни «токча»лардан бирига жойлаштираркан, ортига ўтирилиб замзама қилди. — Мен ҳам худди сиздек хизматдаман. Айтганини қилмасангиз, буни ўрнидан жилдириб бўпмиз.

Башир чандир яраланган бўридай ўзига ғазабнок тикилиб турган Жондошга елкаси оша боқаркан, уни ҳеч балодан тап тортмаслигини сизди.

— Яхши, унда бунга кўз-қулоқ бўлиб туринг, — дея ташқарига йўналди.

Йигитга гапини ўтказа олганидан қувонган Садир нозир танглайини маъноли тикиллатиб қўйди-да, унинг қораси ўчиши билан Жондошга юзланди.

— Мендан дамонгир бўлма, ука, — деди ёзғирган оҳангда. — Бу ишда менинг ҳеч бир айбим йўқ. Билсан, қишлоғимдан ҳеч бир бандани обориб тикқан

одам эмасман. Ҳарнеки балони муроса йўли билан тинчитиб келган одамман.

Жондош, сен ҳам одамми, деган маънода тош қотиб ўтираверди.

— Менга қолса, сенда ҳеч қанақа айб йўқ деб ўйлайман ва шундай деб биламанам, — дея гапда давом этди Садир нозир. — Лекин буни қонун билмайди-да. Анову исқирт исковуч бўлмаганида, биз сени етти дунёдаям тополмасдик. Изингдан эргаштириб келган шу. Биринчи юзлашганимиздаёқ отиб ташлашинг керак эди. Шунча ишора қиламан, қани тушунсанг. Айтганча, кеча йўлда қоплонингни кўрдик. Қорадарада шарпадай изғиб юрган экан. Овчилар отиб қўяди уни, ҳайдаб бекор қипсан. Гапирсанг-чи бундоқ, э!

Жондош мисоли тошҳайкал, чурқ этмади. Садир нозир жаврашдан наф йўқлигини сезиб, гўлага чўқди. Тиззаларини қучганича сўнаётган чўғларга маъюс термулиб қолди.

Бу орада гор оғзида бир қучоқ ўтин кўтарган Башир чандир пайдо бўлди. Изидан тилини осилтирганча исковучи кирди.

Жондош уларга эътибор бермади. Энди унинг нигоҳи этиги учларига қадалганди. Ўнг пой этигининг тагчарми кўчибди, узоқ йўлга чидаш берармикан? Новчанинг қаҳри ёмонга ўхшайди, ялангоёқ қопсан-ку, деб ўтирадиган эмас, ҳайдайди олдига солиб. У ўнг пой этигини чап оёғига тираб, очилган «жағи»ни ёпишга уринган бўлди. Шу аснода тепасида Башир чандирнинг бир оз калакаомуз, бир оз тантанавор буйруғи жаранглади.

— Қани, полвон, турсинлар-чи ўринларидан!

Жондош унинг кўмагини рад этиб, қаддини ростларкан, беихтиёр билакларини бўшатишга уринди. Аммо ялтироқ темир кишандан халос топмоқнинг имкони йўқ эди. У буни дарров пайқаб, кишанга қизиқсиниб қараб қўйди.

Фордан чиқишаётганда, у йўлақда ўлиб ётган ити тепасида бир зум тўхтади. Аммо Бўйноққа ачиниш ҳис этмади. Зеро, ўзининг аҳволи уникадан пеш эмасди. У Башир чандирнинг қаттиқ турткисидан каловланиб йўлга тушди.

Улар Қорадарага тушга яқин етиб келдилар. Энг олдинда исковуч, ундан сўнг Садир нозир, Жондош у билан Башир чандирнинг орасида борарди. Йўл оғирлиги туфайли ортиқча шовқинсиз илгарилашар, Жондошнинг бамайлихотир одимлашини демаса, қолган иккиси обдон ҳолдан тойган. Садир нозирнинг таъбири билан айтганда, карвон ётоқламоқ истар, бироқ бунга хўжайиннинг, яъни Башир чандирнинг ройиши йўқ, у довоңда нафас ростламоқни режалаштирганди. Довонгача эса узоқ, орада Қорадара ястаниб ётарди. Қорадарага тик жарлик ёқалаб ўтган сўқмоқ орқали тушиларди. Сўқмоқ шу даражада энсиз эдики, айрим жойлардан тошга қапишиб ўтиш лозим бўларди.

Қорадарага етишгач, Башир чандирнинг кўнглига ташвиш оралади. У Жондошнинг кўлини бўшатиш ёки бўшатмасликни билмай гаранг эди. Кўли бўш одамнинг бир сакраб қочиши жуда осон. Бўшатмай деса, хавfli буримлардан ўтишнинг ўзи бўлмайди. Бу ерда ҳар ким ўз суягини ўзи кўтариши лозим, бировнинг кўмаги бировга асқотмайди.

Унинг хаёлини Садир нозирнинг норози тўнғиллаши бўлди.

— Ўлдим, бошқа юролмайман.

У эътироз билдиргунча бўлмай, Садир нозир ерга ўтириб олди. Ҳатто елкасидаги милтиқни олиб кўйишга ҳам ҳафсаласи етмади.

— Бир оз юрайлик, довоңда дам оламиз, — деди Башир чандир Жондошнинг елкаси оша унга газабнок тикилиб. — Туринг!

— Э, изимиздан ёв қувляяптими нима, — Садир нозир оёқларини узатиб, зардали қараш қилди. — Оёқда оёқ қолмади-ку!

Унга гап уқтирмақ фойдасизлигини англаган Башир чандир ортиқ тирғалмай, тошга омонатгина чўқди. Жондошга ҳам, ўтир, деди. Жондош буйруққа итоат этмай, харсанга суяниш билан чекланди. Унинг бу қилиғи Башир чандирнинг нафсониятига тегди.

— Нима, ўтиришга ҳали улгураман демоқчимисан? — деди истеҳзо билан ва сўнг тўсатдан бақириб берди: — Қани, чўк! Ўтир деяпман!

Жондош ноилож чўқди. Башир ўша ўйиб олувчи оҳангда гапда давом этди:

— Қайтамга тоғларингни томоша қилиб қолсангчи. Кейин юрасан эслаб...

Шусиз ҳам тоғларга дарду алам билан термулиб ўтирган Жондошга бу гап ўқдек таъсир қилди. Бир вақтлар неча кундирки ётишга мажбур бўлган тор камера кўз ўнгида гавдаланиб, даҳшатдан қалтираб кетди. Ўтирган ерида оғир гувраниб, тиш оғриғи азоб бераётгандай, аста инграшиб қўйди. Аммо бу қўрқоқлик белгиси эмасди. Шунчаки тоғларни кўзи қиймаётганди, холос. Тоғлардан айро тушмоқ унинг учун ўлим билан тенг эканини сўнги дақиқаларда янада теранроқ ҳис этмоққа улгурганди. Чинданда, феълига ёввойилик нуқси уриб қолган бу шўрликка эрксизлик бориб турган фожеанинг ўзи эди. У ҳатто ўзи туғилиб ўсган қишлоғида бир кундан ортиқ туролмасди. Тўртта одамнинг орасида юраги ўз-ўзидан сиқилиб кетаверарди. Кишилардан кўра кўрасидаги ёввойи жониворларни ўзига яқин кўрарди. Йигит учун олам тоғу-тош, тирлик деганлари эса кўрғони эди. Шу тобда изқуварларга чексиз азоб бўлиб туюлаётган тоғлар унга ҳар қачонгидан кўра жозибалироқ, тароватлироқ кўринмоқда эди. Тоғларни у инсон қавмидан қаттиқ қизғаниб келди. Ёввойи олам қўйнида ўзини эрка ҳис этиб юрган Жондошга кишиларнинг ташрифи яна шунинг учун ёқмасдики, одамларни кўргач, ўзини уларнинг қавмидан эканлиги гўё тўсатдан эсига тушгандай бўларди-да, ана шунда ўтмиш билан боғлиқ шовурлар, ҳолату тасаввурлар азоблай бошларди. Бу камдек, Чўлига ўхшаганлар ҳар сафар бир дунё икир-чикир гапларни тошиб келарди. Ким кимнидир сўккан, кимдир маст ҳолатда қўшниси билан ёқалашган, яна бировнинг хотини аразлаб кетиб, қайнилар почча шўрликни тутиб урган... Чеки-чегараси йўқ бу вашавалар ғийбат шаклида Чўлининг оғзидан эшилиб, буралиб чиқаркан, юраги сиқилса-да, Жондош ўзини ғоят бахтли санарди. Биринчидан, у одамлардан узоқда, иккинчидан, Чўли ҳадемай кетади. Ўзи билан ўзга олам шовурини ҳам олиб кетади. У эса улуғвор тоғлар бағрида сокин кўнгил билан қолаверади. Худди айиқдек

ўз ҳудудида яйраб, ўз қавагида талтайиб, тинчгина яшада давом этади. Товларга узокдаги шовурнинг етиб келиши қийин. Шовурсиз оламда у ўзини айиқдек хотиржам, бўридек ёвқур, кийиқдек ҳушёр сезади. Ёввойи жониворларга хос бу хусусиятлар унда кундалик шароитга қараб ўзгариб туради. Қўрғонда у айиқдек сокин тутса, тоғлар оралаганда кийиқдек сергак тортади, ёмон кимсаларга рўбарў келганда эса бўридек ёвқурлашади. Шунинг учун ҳам уни олиб бориб тор камерага тиқиш, шерни қафасга солишдек бир гап эди. Бироқ буни на Башир чандир биларди, на Садир нозир. Башир чандир учун у жиноятчи, одам отган, Садир нозирга эса у шунчаки қобил одам, биллиб-билмай қилиб қўйган гуноҳи учун жавобгарликка тортиш шарт эмас.

Уни эркидан маҳрум этишдан кўра юрагини суғуриб олмоқ афзалроқ эканини билмаган Башир чандир яна ўша истеҳзоли оҳангда гап қотди.

— Тоғда яшаб, жуда ёввойлашиб кетибсан. У ёқда сал бўлса-да элга қўшиласан.

— Силарга эл бўлмайман мен!

— Эл бўлмай иложинг қанча.

Жондош юксак қояларга, кўкда оҳиста сузиб юрган бургутга, қалин арчазорга, Қорадаранинг жаҳаннам янглиғ чуқур тубига бир-бир кўз ташларкан, ички бир қатъият билан таъкидлади.

— Бу товлар бовридан мени ҳеч ким юлиб кетолмайди!

— Яна қочмоқни ўйлаяпсанми? — Башир чандир ўзига ишонган тарзда белидаги тўшпонча филофига уриб-уриб қўйди. — Нақ оёғингдан отаман, кейин юрасан бир умр ногирон бўлиб.

Биргина милтиқни кўтариб юриш малол келиб турган Садир нозир дарҳол гапга аралашди.

— Кейин елкада кўтариб тушасизми?

— Керак бўлса, тишимда кўтариб тушаман! — деди Башир чандир жиддий. — Мендан ҳали ҳеч ким қочиб қутулмаган.

— Мураса қилинлар, йигитлар, — Садир нозир инқилаб чап ёнбошига айдарибди. — Кимсасиз бу товда бирор кориҳол юз берса, ёрдам берадиган киши йўқ. Оғир бўлинлар. Ундан кўра қоринни ўйланлар.

Нима еб, нима ичамиз? Қотган нон билан қорин тўйма-са, нимадир қилиш керак, йигитлар.

— Милтиқ қўлингизда, — деди Башир чандир ғаши келиб. — Бирор нарса учраса, отинг.

— Учрамаяпти-да.

— Бу инқиллашингизда учраганини ҳам чўчитиб юборасиз.

— Инқиллашимнинг оғири тушмай қўя қолсин сиз-га, — Садир нозир аразлаган қиёфада чалқанча тушиб ётиб олди. — Биров ўламан деса, сиз куламан дейсиз-а?!

Жондош уларнинг баҳсига эътибор бермас, қопқонга тушгану, лекин ундан қутулмоқнинг эвини тополмай, танг аҳволда қолган бўридай теваракка мунгли кўз ташлаб ўтирарди. Аслида ҳам у ўзини қопқонга тушгандек ҳис қилмоқда эди. Ёввойи жонивор учун эрк ҳамма нарсадан қимматлироқ, озодлик учун у тубсиз жарга сакрашдан ҳам тоймайди. Фақат инсоний идроккина Жондошни ортиқча хатти-ҳаракатдан тийиб турарди.

— Турамизми? — Башир чандир ўрнидан қўзғолди.

— Дарров-а? — Садир нозир қадини ростлади.

— Бунақа ётаверсангиз, баттар бўшашасиз. Туринг!

Улар юз одимлардан сўнг Қорадарага эниладиган сўқмоқ бошига етдилар. Тоғ жониворлари солган бу сўқмоқ тик жарлик ёқалаб кетган бўлиб, иккинчи ёни арчазор дўнглик эди. Дўнглик кунботишга чўзилган Яссидовоннинг бошланиш қисми эди.

Шу дамгача на дўнглик, на довон Жондош учун бирор аҳамият касб этарди. Қачонки, билагидаги кишан ечилгачгина, узоқ кутилган эркка етишган жонивордек бирдан сергак тортди. Кўз қирида дўнгликка қараб-қараб қўйди. Яссидовон орқали Улоқўйнар дарасига тушиб олишни ўйлади.

— Юришинг осонлашсин дея қўлингни бўшатдим, — деди Башир чандир писанда қилиб. — Худо берди деб, тагин жуфтакни ростлаб қолма! Нақ биқинингни тешиб қўяман!

Жондош увушган билакларини силай-силаё, унинг олдига тушаркан, кутилмаганда дўнглик сари сакради. Аммо этигининг кўчган тагчарми арча новдасига илиниб, у муккасидан гурсиллаб тушди.

Башир чандир тўсатдан юз берган бу ҳолдан довдираб қолмади. Сўкинганча унга ташланди. Жондош унга чап бериш ўйида запт ила қуйига юмалади. Юмалар экан, оёққа қалқиш умидида сўқмоқ ёқасидаги бутага тирмашди. Бута мўрт экан, чирт узилиб кетди. У юмалашда давом этиб, зумда сўқмоқни босиб ўтди. У ёғи тубсиз жарлик эди. Жондош сўнгги дақиқада тасодифий бир равишда жар лабидан туртиб чиққан тошга осилиб қолди. У тошга ёпишганча оёқларини беҳуда саланглатаркан, юқорига аланг-жаланг назар солди. Садир нозир ҳануз тош қотиб турар, Башир чандир тиззасини уриб олган шекилли, оқсоқланганча кўмакка ошиққанди. Ана у чўккалаб қўлини узатди. Афти ғазабдан бурушган, тинмай сўкинарди.

— Маҳкам ушла! — деди у ниҳоят вазиятнинг қалтислигини англаб. — Қўлингни бер! Оёғингни силкитма! Қўлингни чўз деяпман! Нима, ажалингдан беш кун бурун ўлмоқчимисан? Узат қўлингни!

Жондош қўл узатмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Зеро, юқорига тирмашмоқ пастга қулашдек ҳалокатли эди. Тепадагилар аввалига кўмаклашиб, сўнг обориб «қафас»га тикадилар. Ва ҳозирча шунинг учунгина қўлларини чўзиб турардилар.

— Барибир мендан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан! — дея бақирарди Башир чандир. — Бер қўлингни! Қўлингни бер деяпман!

Бир ёндан Садир нозир милтиқ қўндоғини чўзиб турар, аммо унинг нима деяётгани Башир чандирнинг бўғриқиб сўкинишлари остида эшитилмасди.

Билаклари тола бошлаган Жондош уларга бир-бир боқаркан, юқоридагиларни тирик қопқонга ўхшатди. Бу ўхшатишдан ўзи ҳам ҳайратланиб, энди ялинмоққа тушган Башир чандирга нафратла тикилди: «Энди илантириб бўпсан мени!».

У юқорига чиқмоқдан ўзга иложи йўқлигини ўйла-масди. Бу орада ўнг оёғи нимагадир илашиб, ўзини анча тутиб олган, билаклари ортиқ сирқирамай қўйганди. У фақат бир нарсани, пастга қарамаслик лозимлигини яхши биларди. Шунга қарамай, тубсизликни бутун вужуди билан ҳис этиб турарди. Аммо унинг учун бу жаҳаннамдан кўра тепадагилар хавfli эди. Нега-

ки, улар унинг эркини тортиб олиш қасдида эврилишарди. Бири сўкиниб, бири ялинарди. Кейин бараварига ялинишиб, ялиниш дўққа, дўқ сўкинишга, сўкиниш илтимосга, илтимос яна ялинишга айланиб борарди.

Тошга маҳкам тирмашиб турган Жондошнинг кўзи тўсатдан кўкдаги бургутга тушиб қолди. Осмон султони ердаги бу ғалати ишдан ҳанг-манг бўлгандай, кичик доира ясаб, оҳиста сузиб юрарди. Унга Жондошнинг ҳаваси келди. Қани энди, қаноти бўлса-ю, мановуларнинг қўли етмайдиган юксак тоғлар сари учиб кетса. Аслида, азалдан у бургутларга ҳавасланиб боқарди. Улкан бу қушнинг ҳавода қилт этмай суза олишидан ҳайратда келарди.

У бургутга, аниқроғи, унинг эркин парвозига ҳавасланиб боқаркан, бирдан ўнг билагига, сўнг чап билагига темирдек қаттиқ панжаларни сезди. Қарасаки, Башир чандир ерга қорни билан ётиб олганча, унинг билакларига ёпишган, Садир нозир эса шеригининг оёқларидан тутиб турарди. Шу туришида Башир чандир ўлжасига чанг солган йиртқичнинг баайни ўзи эди. Зўриққанидан юзи бўғриқиб, кўзлари қонталаш тортган, гезарган, қийшайган лаблари четида сўлагими, тупугими кўпикланиб қолганди. Кўм-кўк осмон саҳнида бу қаҳрли башара ниҳоятда хунук кўриниш касб этганди. Жондош ирганиб, беихтиёр бошини орта ташлади. У башарадан кўра, тобора кўпчиб бораётган кўпикдан жирканганди. Ҳов бирда хотинининг катта акаси кўпкари пайтида унинг устига киши билмас от солганида, терга ботган от оғзидаги кўпикни худди ҳозиргидек жуда яқиндан кўрганди. Эгасининг нияти бузуқ эди. Аммо от, унинг юзига кўпик чаплаб, сўнгги дақиқада йигитни четлаб ўтишга улгурганди. Ўшанда атрофдагилар роса хахолаб кулишганди. Бир шўрликни қандай хавф четлаб ўтганини пайқашмаган кўйи, унинг ажабтовур кўринишидан қаҳ-қаҳ уришганди. Жондош хотинининг аламзада акасидан эмас, одамларнинг нодонлигидан ранжиганди.

Билагига ёпишган манову шоввоз эса уни ўша одамлар орасига олиб бориш ниятида тиршангламоқда эди.

— Бормайман! — деди Жондош тасавурида пайдо бўлган турли хил қиёфаларни назарда тутиб.

— Борасан! — деди Башир чандир кучаниб.

— Қўйвор!

— Қўйворсам ўласан.

Бу гапдан сўнг Жондош негадир тошни маҳкамроқ қучди. Думини қисганича, кети билан Садир нозир томон чекинаётган исковичга ҳайрон тикилди. Итнинг қўрқув тўла кўзлари дўнгликка қадалган, хотини ҳўлаганча, тинмай фингширди. Бироқ уни англовчилар йўқ, улар жар лабидаги одам билан овора эдилар.

Жондош итнинг ҳолатидан воқеани англаб, дўнгликка кўз ташлади. Унинг ўткир нигоҳи анча наридаги арча тагида ўзлари томонга ҳайрон боқиб турган Чипорни тез илғади. Ҳозиргина тўйиб овқатланган шекилли, қоплоннинг қарашлари ланж эди. Ундан кўмак кутиб, Жондошнинг кўнглида умид учқунланди. Бироқ жонивор ҳайрон тикилишдан нарига ўтмади. Ана, у орқа оёқларидан бирини кўтариб, арча тагига сийди-да, эринчоқлик билан ортига бурилиб, аста кета бошлади. Жондош унинг номини тутиб қичқирди. Таниш овозни эшитган Чипор бошини бурди. Афсус, у Бўйноқ эмас, ёрдамга отилмоқни хаёлига келтирмади. Сирасини айтганда, қоплоннинг инсон қавми билан неча пуллик иши бор, унга деса, одамлар бир-бирининг этини емайди.

Қоплон ғойиб бўлган дўнглик ортидан бояғи бургут оҳиста сузиб чиқди. У шу қадар гўзал парвоз қилардики, қўллари тола бошлаган Жондош ундан кўз узолмай қолди. Оҳ, қани энди, қаноти бўлса-ю, билакларига тирмашган манову кимсалардан узоқ-узоқларга учиб кетса! У шу ўйни хаёлидан кечираркан, орада бир лаҳзагина Башир чандирнинг ғазабнок башарасига, Садир нозирнинг даҳшатдан оқарган афтига назар солди. Уларнинг бу қадар чиранишларидан янада ажабсинди. Шунинг билан бирга, ўзини улардан ғоят устунлигини, оралиқдаги қилдек сарҳад жуда омонатлигини, ўз навбатида, ўта мустаҳкамлигини, энг муҳими, мазкур сарҳаднинг нечоғлиқ ёлғиз ўзининг хоҳиш-иродасига боғлиқлигини ҳис этаркан, билакларига тирмашаётган бандаларни кўрмоқни ортиқ иста-

май қўйди. Эндиликда унинг бутун фикр-зикрини кўқдаги бургут банд этган ва у ушбу мағрур куш каби эркин парвоз этмоқ иштиёқида ёнарди.

Жондош шу иштиёқ оғушида беихтиёр кўзларини юмаркан, толиққан панжалари тошдан бўшалганини пайқайди. Уни энди Башир чандирнинг мадорсизликдан қалт-қалт титраётган қўлларигина тутиб турарди. Бироқ парвоз истаган кўнгилини куч билан тутиб қолиб бўлармиди... У тезда ўзининг муаллақ ҳолда учиб бо-раётгани ва кишилиқ дунёси билан боғлаб турган ўша маълум бир сарҳаддан дадил ўтганлигини англаб егар-кан, енгил... жуда енгил хўрсиниб қўйди.

Жондош ўзининг бу «парвоз»и ҳадемай жаҳаннам тубидаги тошлар салтанатида якун топишини билгани боис, кўзларини қайта очмоқни истамади. Унинг тасаввури кўзга айланганди. Тасаввурида эса ўша бургут, қанотларини кенг ёзганча оҳиста парвоз этарди. Аммо бургут парвози узоқ давом этмади... Жондош кучли зарбдан кўзларини очиб, ўзини арча шохлари оғушида кўрди. У тик жарлик деворини ёриб чиққан арча устига бориб тушганди. Сершоҳ арчанинг бақувватлигини танида ҳис этаркан, шуурсиз бир равишда булоқлардан бирига ёпишди. Тасаввуридаги парвоз из-сиз йўқолиб, у тагин ҳаётга юзма-юз келганди. Тепадан мўралашаётган башараларга, оппоқ дайди булут зеб бериб турган кўм-кўк осмонга, залвори остида оҳиста тебранаётган арчанинг пишиқ ва йўғон тана-сига, бамисоли юҳодек ўлжасини пойлаб ётган паст-даги қиррадор тошларга бир-бир кўз ташларкан, не-гадир, тик жарлик деворини ёриб чиққан арчанинг кўримсизлиги-ю бақувватлигини ўйлади. Бу хил ар-чалар негадир бир-бирига ўхшаш бўлишини хаёлидан ўтказди. Шундан сўнг юрагида туғилган яшаш иштиё-қига бўйсуниб, арча шохлари орасига тузукроқ ўрнаш-ди. Бу ердан на пастга тушиб бўларди, на юқорига чиқиб. Уни тепага тортиб олиш учун узун арқон зар-рур эди. У ўзининг аҳволидан ҳам кўра, тепада ночор қолганлар устидан кудди. Куларкан, ўзининг ҳозирги аҳволи жуда ёмонлигини фаҳмлади. У йўғон шохлар-дан бирини маҳкам чангаллаб, беихтиёр девор томон силжиди. Шунда кўзи жарлик юзини тилиб ўтган эн-сиз сўқмоққа тушди. Бу хил чўзиқ, зинасимон сўқмоқ-

лар, одатда, қоя юзидаги қатламлар оралиғида мавжуд бўларди. Аммо бу сўқмоқларда кийикдан ўзга жониворнинг ҳаракатланиши жуда қийин эди.

Жондошнинг югурик нигоҳи сўқмоқнинг давомийлигини, яъни жарликни ёнламасига тилиб ўтган бу сўқмоқнинг бир учи жарликнинг бошланиш қисмидаги арчазор қияликка бориб тақалишини дарров илғади. Жарлик юзига ёпишган ҳолда бу сўқмоқдан ҳаракатланиш мумкиндек эди.

У кўп ўйлаб турмай сўқмоққа тирмашди. Орада этикларини ечиб ташлади. Куйида ўлжа кутиб ётган қиррадор харсанглар унинг эски этиги-ю кирланган пайтавасига эга бўлди.

Жондош деворга ёпишган кўйи, сўқмоқ бўйлаб аста силжий бошлади. Сўқмоқ гоҳ кенгайиб, гоҳ тор тортиб борарди. Бу сўқмоқдан тирик жоннинг ҳеч қачон юрмаганлигини Жондош тез фаҳмлади. Жарнинг бошланиш қисмидаги арчазор қияликка етиб бориши ҳам жуда даргумон эди. У истаган вақтда пастга қулаши мумкин эди. Бироқ Жондошнинг қуйига қуламоққа энди хоҳиши йўқ эди. Тезроқ арчазорга етиб, тоғлар бағрига сингиб кетгиси келарди...

* * *

Жондошнинг ўта қалтис хатти-ҳаракатларини мисоли бақадай кузатиб ўтирган Башир чандир, у арчазорга омон-эсон етиб олгач, қойил, дея хитоб қилдида, сўнг бирдан ташвишга тушиб қолди.

— Қочади! Қочиб кетади бу ярама!

У арчазор томон интилмоқ ниятида ўрнидан кўзғоларкан, нақ энсасида ўткир нигоҳни ҳис этиб, беихтиёр ортига ўгирилди. Ўгирилди-ю, ўзига миштиқ ўқталиб турган Садир нозирга кўзи тушиб, ҳайратдан донг қотди. Шеригининг важоҳати жуда ёмон, гўштор ёноқлари пир-пир учаркан, оғзи бир томонга қийшайиб кетганди. Ўша қийшиқ оғиздан қуйидаги сўзлар роят залворланиб чиқди:

— Қўявер, кетаверсин!

— Эсингиз жойидами, ака?! — Башир чандир унинг сенлашига эътибор бермай, камаридаги тўппончасига қўл юборди.

— Қимир этсанг, отаман! — Садир нозирнинг овози бу гал янада даҳшатли оҳанг касб этди. — Ҳазил қилаяпти деб ўйлама!

— Оқибатини ўйлаяпсизми?

— Ҳамма нарсанинг оқибатини ўйлайвериб, қўйдаи ювош, чумчуқдай қўрқоқ бўп қопман, — Садир нозир унинг кўзларига қаттиқ тикилди. — Ке, мен ҳам бир мард бўлай! Қачонгача ҳадиксираб яшайман. Кўрдинг, яхши одамнинг ўлимини ҳатто товлар ҳам истамас экан.

— Ака, қочиб кетади у!

— Қочсин дея, сени тутиб турибман-да, — Садир нозир милтиқ милини таҳдидли тебрлатди. — Лекин бежо ҳаракат қилсанг, аяш йўқ, ука!

— Ака...

— Кўндиролмайсан, ука...

— Нима деб жавоб берамиз?

— Мияли йигитсан, бирор нима ўйлаб топарсан,— Садир нозир унинг ҳаракатларини синчков кузатишда давом этаркан, яна деди: — Агар билсанг, қадимда арқони узилиб кетган дорга гуноҳкор банда қайта тортилмаган. Авф этилган. Китоб-питоб ўқийсанми ўзи?

— Ҳа энди, эл қатори.

— Гап шу, Жондош гуноҳини тўла ўтаб бўлди!..

— Ака, биз судя эмасмиз.

— Аммо одаммиз! Ундан кўра, Жондош, сен озодсан, деб бақирсанг тузук бўларди.

— Аҳмоғингизни топибсиз, — Башир чандир тумшайиб, юзини ўтирдди. — Керак бўлса, ана, ўзингиз бақираверинг.

— Шу гапинг ростми, ука?! — Садир нозир яшнаб кетди. — Бақираверайми?

— Бақираверинг, — Башир чандир иддаоли қиёфада ерга ўтириб олди.

— Оззингга шакар! — Садир нозир ишонгиси келмагандай, унга бир зум тикилиб қолди. Сўнг деди: — Унда бақиришни мана биз боппаймизда, укажон!

Аммо унинг нима деб қичқираётганини Жондош англамади. У олислаб, анча олислаб кетганди.